

**AMME HUKUKUMUZ BAKIMINDAN
İKİNCİ MEŞRUTİYETİN SİYASİ TEFEKKÜRÜNDE
«İSLÂMÇILIK» CEREYANI**

Doçent Dr. Tarık Z. Tunaya

GİRİŞ: İslâmcılık cereyanının Meşrutiyet kadrosu içindeki yeri ve önemi.

I — İslâmcılık cereyanının ana hatları: A — İslâm dünyası ve Osmanlı İmparatorluğundaki inhitat tablosu: 1 — İslâm dünyasındaki gerilemenin sebepleri. 2 — Osmanlı Devletindeki inhilâl ve sebepleri. B — İslâmlaşmanın mânası ve İslâmcı bir rönesansın dayandığı esaslar. 1 — İslâmlaşmak nedir? 2 — İslâmiyet mâni-i terakkî değildir. 3 — İslâmiyet inkilâptir. 4 — Osmanlı İmparatorluğunun kurtuluş yolu: İslâmlaşmak.

II — İslâmcılık cereyanı mensuplarına göre İslâmın siyaset prensipleri: 1 — İslâm içtimai ve hükûmeti emreden bir dindir. 2 — İslâm siyaset prensiplerine göre hâkimiyet ve hudutları. 3 — İslâmi Devlette halk unsuruna (idare edilenlere) ait esaslar.

III — İslâmcı doktrin tarafından belirtilen prensiplerin tekabül ettikleri hükûmet sistemi ve teorisi; Hükûmet şekilleri arasında İslâmi hükûmet şeklinin yeri. 1 — Meşrutiyet ve Hilâfeti Kâmile nazariyesi. 2 — Hilâfet ve İngiliz Meşrutiyeti ile mukayese.

IV — Osmanlı Meşrutiyeti bu İslâmi esasları gerçekleştirebilmiş midir? 1 — Umumi olarak İkinci Meşrutiyet hakkındaki fikirler: 1 — Meşrutiyet lehinde serdedilen fikirler. 2 — Meşrutiyet aleyhinde serdedilen fikirler. 3 — Kanunu Esasî meselesi. 4 — Parlantarizm ve siyasi partiler.

G İ R İ Ş

İslâmcılık cereyanı, İkinci Meşrutiyet'in tefekkürüne hâkim siyasi ve ideolojik cereyanların muhakkak ki, en tesirli ve kuvvetlisi olmuştur. Bu cereyan da, Garpcılık, Türkçülük, Adem-i merkezîyetçilik ve fikri sahada ikinci plânda kalmış sosyalizm cereyanları gibi ideolojik ve siyasi bir karaktere sahiptir. İdeolojiktir çünkü, müesseseler ihdas edecek bir fikir ve inanç sistemi olduğunu iddia, gerçekleşmek için de içtimai bir hareketi davet etmektedir. Siyasidir, çünkü topluluğu, yani Osmanlı Devletini blok halinde muhafaza ve bütünlüğünü idame için de onu

muayyen bir gayeye yöneltmek istemektedir. İslâmcılık cereyanının asli hususiyetini diğer cereyanlara nazaran daha fazla tenevvüe sahip oluşu ve Âmme Hukuku ile ilgili müesseseler üzerinde daha fazla durmuş olması teşkil edecektir.

İslâmcı cereyan tesir kudretini, eski bir maziden almaktadır. Bu mazi, «vahşet ve bedeviyet halindeki bir kavmin dünyanın en yüce imparatorluklarından biri haline yükselmesini sağlamış olan İslâm medeniyetidir». Kur'anî esaslara müstenid bu medeniyet, muhtelif kıtalara maddi ve manevî nüfuzile hükmetmiş, asırlarca süren bu uzun hâkimiyet ve parlak bir medeniyet aynı zamanda eski Yunan ve Romanın fikri ve siyasi miraslarından da faydalanarak gayet vâsi bir felsefe ve tefekkür vücude getirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu, hilâfeti devir aldıktan sonra son büyük İslâm İmparatorluğu halinde hâlâ yaşamaktadır. Ve onu yaşatmak, bakasını temin için de islâmî bir rönesans istenmektedir. İslâmın asli prensiplerine dönüş ve ihyayı «İslâmcı» adı verilen fikir cereyanı talep etmekte ve mazisi, medeniyet ve tefekkürü bakımlarından muazzam bir dinin, İslâmın zengin tarihinden istediği ve aradığı delil ve emsalleri bulmaktadır, bu birinci derecede bir tesir kudretidir.

İslâmcı cereyan, taraftar bakımından da fevkalâde bir talie maliktir. İmparatorluğun nüfus itibarile ekseriyeti İslâmdır, ve Osmanlı padişahı Arabistan, Suriye, Mısır gibi bütün Orta Şark, Hindistan, hattâ Uzak Şark İslâm âleminin halifesidir. İslâmcı cereyan, bu büyük kitleye hitab fırsatını bulduğu gibi Osmanlı Devleti hudutları dahilindeki bütün müslümanlara dayanmakta ve bütün müminler taraftarlarını teşkil etmektedir. Bu da mühim bir tarih kuvvetidir.

İslâmcı cereyan aynı zamanda hükûmetin, Devlet rejiminin teokratik bünyesinden de faydalanmaktadır. Hükümdar halifedir, hükûmette ise bir Şeyh-ül-İslâm vardır. İslâmcı cereyan Devletin müstenid bulunduğu veya kendince müstenid bulunması gereken kaidelere dayanmaktadır. İslâmî kaideler İmparatorluk dahilinde câridir. İslâmî görüşler devletin iç ve dış siyasetinde müessirdirler. Bâb-ı Meşihat âsayişe müteallik beyannameler, Cihad-ı Ekber ilân eden, padişahları hal'eden fetvalar neşretmektedir. İslâmcı cereyan mensupları arasında Sadriâzamlar, Seyhülislâmlar, Nazırlar bulunmaktadır. Hükûmet siyasetini yöneltmek, iktidar üzerinde müessir olmak bakımından bu cereyan mühim bir siyasi kuvvettir.

İslâmcı cereyan mensupları, fikirlerini yaymak için Devlet otoritesini emirlerinde bulmakla iktifa etmemişlerdir. Büyük ve kalabalık halk kitleleri, İmparatorluğun bir parçasını gasbetmekle, İslâmî hezimete uğratmakla nihayet bulan harplerin ve içtimaî igtışaşlar içinde bunalıp,

necat çaresini Tanrıdan aramak ve dilemek üzere camilere sığındıkları zaman, ibadetlerini müteakib İslâmcı cereyana mensup hocaların mevzeleri ile karşılaşmakta, ve derin bir elem ve vecd içinde kendilerine bu cereyana hâkim ana - fikirlerin telkini imkânı bulunmaktadır. Hükûmetin mütereddit, ordunun münhezim, iktisadî, «içtimâî ve ahlâkî durumların bozuk ve sarsık» buldukları bir zamanda, bu vaazlarından müminler şifa beklemektedir. İslâmcı cereyan psikolojik telkin imkân ve kudretine de sahiptir.

İslâmcı cereyanın maddî ve manevî kudretile, İkinci Meşrutiyetin bir çok siyasi hâdiselerine müessir ve nâzım olduğu da bilhassa zikre değer. Bunlardan en mühimi muhakkak ki, 31 Mart 1325 irticaıdır. Meşrutiyetin ilk senesinde, hürriyet rejimine bir aksülâmel teşkil eden bu hareket, müşahede lâboratuvarına getirildiği takdirde İslâmcı görüşlerin ve soysuzlaştırılmış bir şekli olarak görülmektedir. Fakat her hal ve kârda İmparatorluğu ve henüz tesis edilmek istenen rejimi derin bir tehlike karşısında sarsmış ve düşündürmüştür. İslâmcıların bizzat doğumlarına âmil oldukları siyasi hâdiseler yanında, muhtelif devrelerin siyasi hâdiselerini, iltihak veya red suretile, tefsirleri de zikre değer. Memleketi derin surette taksime uğratan iki fırka, muhtelif minberlerde müdafaa edilmiş, bir sentez halinde beliren Anadolu hareketi payitahtın camilerinde «kuvvei bağiye» olarak isimlendirilmiş ve «elebaşları» idama mahkûm eden fetvalar verilmiştir. Fakat Anadolu hareketinin de mukabil fetvaları mevcuttur.

İslâmcı cereyanın geniş neşriyat faaliyeti diğer cereyanların neşriyatına nazaran mukayese kabul etmiyecek derecede fazladır. İslâmcıları, bağrında toplıyan «Sırat-ı müstakim» ve «Sebil-ür-reşad» mecmuaları, doktrini ana - hatları bakımından muhtevidirler. «İslâm» mecmuasına gelince, Türkçülerin neşriyat organı kalmıştır. İkinci Meşrutiyetin İslâmcı cereyanı tetkik ve tahlil edilirken bu mecmualara başvurmak zaruridir. Bununla beraber, bu mecmualardan başka, yalnız İmparatorluk hudutları içinde değil bu hudutlar haricinden gelen, memleketi ve bilhassa dini tehlikede görerek âcil tedbir ve kurtuluş çareleri tavsiye eden sayısız kitap ve risaleleri de unutmamak icabeder.

İslâmcılar bakımından ilâve edilecek diğer bir nokta da, İslâmcı ana cereyanın, diğer fikir cereyanları karşısındaki durumudur. Halis İslâmcı kalanlara rastlamakla beraber, ana nehirden bazı kollara ayrılarak, İslâmcı görüşler Garpçılık ve Türkçülükle ihtilât edeceklerdir.

Kısa izahatımızdan kolaylıkla anlaşılacağına göre, İslâmcı cereyanın üç kısımda tetkik edilmesi mümkündür. *Birinci kısımda*, İslâmcı doktrini tetkik icabeder. İslâmî siyaset ve Devlet esasları ve bu bakımdan İkinci

Meşrutiyetin değeri ne olabilir ? İkinci Meşrutiyet İslâmî kaidelere müstenit midir ve bu bakımdan tatminkâr mıdır ? *İkinci kısımda*, Türkçülük (Milliyetçilik) ve Garpçılık cereyanları karşısında, İslâmcıların aldıkları cephe ne olacaktır? İslâmcılar, hangi şartlar dahilinde Garpçı ve Türkçülere katılmakta veya bunlardan tamamile uzaklaşmaktadırlar? *Üçüncü kısımda*, İslâmcı cereyan İkinci Meşrutiyetin siyasi hayatında nasıl bir rol oynamış, hangi hâdiselere iştirak etmiş, ve bu müşterek rolden ne gibi neticeler alınmıştır? Bu meselenin tetkikine tevessül olunabilir [*].

I — İslâmcılık cereyanının ana hatları:

A — İslâm ve Osmanlı âleminin inhitat tablosu :

İslâmcılar, fikirlerini serdetmeden evvel bir müşahede üzerinde ısrar ve teessürle durmaktadırlar. *İslâm âlemi inhitat halindedir, bu inhitat, zamanın tek büyük ve son İslâm Devleti, İkinci Meşrutiyeti ilân etmiş olan Osmanlı İmparatorluğunda da mevcuttur.*

1 — *İslâm dünyasındaki gerilemenin sebepleri* : İslâm âleminin inhitatı hakkındaki görüş müşterektir : Vahşî bir ülke sakinlerini, yeryüzünün en büyük medeniyet kurucusu bir İmparatorluk haline getirmiş olan İslâmiyet «bu derece saadete isâl edici» mahiyetine rağmen, «yeryüzünde istiklâlîni muhafaza etmiş bir İslâm hükûmeti, bir İslâm heyeti içtimaiyesi» görülememektedir¹. Hakkın kuvvetle kaim olduğu bir devirde, «Ehl-i İslâm dünyanın her tarafında âzîm bir zaaf, bir inhitat içindedir². İslâm âleminin tedennisi bir hayli sebebe istinat etmektedir. Mevzuumuz haricine çıkmamak için kısaca bu sebeplerin ikiye irca edilebileceği mümkün görülmektedir. *Dahilî sebep*, İslâmiyete değil müslümanların atalet ve gafletlerine dayanmaktadır. Zamanla müslüman kavimler ve hükûmetler İslâmiyet prensiplerinden uzaklaşmışlardır. Bu bir yenilik düşmanlığıdır³ aynı zamanda islâmî hakikatlardan inhirafı, ve müslümanların bir ruhanîlik tesiri ile «bir taraftan kendi mazileri, diğer taraftan da edyan-ı sairenin dalâletleri içinde pûyan» olmalarını⁴ ifade eder. İşte zamanla, bu yenilik ve hakikat düşmanlığı yüzünden âlem-i İslâmda bir tedenni görülmüştür.

[*] Biz bu makalemizde yalnız birinci kısmın muhtevasını teşkil eden meseleleri mümkün mertebe tasviri bir metotla ele almış bulunmaktayız. Bu arada diğer cereyanlar mensuplarının birleşik fikirlerine de işaret edilmiştir.

1) M. Şemseddin : *Zulmetten Nura*, 1331, s. 52

2) Azımsade Refik : *İttihadı İslâm ve Avrupa*, s. 26.

3) Şeyh Muhsini Fânî (Hüseyn Kâzım) : *Felâha doğru*, s. 32.

4) M. Şemseddin : *Zulmetten Nura*, s. 62 — Said Halim (Paşa) : *İslâmlaşmak* s. 16

Öyle bir tedenni ki, müslüman memleketleri her türlü nimet ve saadetten mahrum, hattâ tabiatın feyizlerinden dahi istifadeye imkân bırakmıyacak derecede büyük bir sefalet içinde yaşatmaktadır⁵.

Diğer sebep haricîdir : Avrupanın, nasraniyet halinde islâmın son kalesi Osmanlı İmparatorluğu karşısında beliren Garbın tazyikidir. Avrupa ilim ve irfanı, tekniği ve sanayii, rasyonel idaresi nihayet müstemlekeci kini ile, maddî ve manevî bütün kuvvetile müslümanlık dünyasına tecavüz ve hücum etmektedir⁶. «Adalet, hukuka riayet, akaide hürmet» hasletlerinden mahrum, ahlâkan düşkün, müstemlekeci ve istismarcı Avrupa⁷, İslâm âlemini kıskaçları ile tazyik etmektedir.

İslâm âlemine yöneltmiş olan bu hücumları, her kavim ve devletten evvel ve en fazla Osmanlı İmparatorluğu hissetmektedir. Menşeyini uzak maziden alan nasranî bir kin bu Devleti mütemediyen hırpalamak, sarsmak, mahvetmek isteğindedir. Avrupanın «vazife-i temeddün maskesi» artık kalkmıştır. Menfaatı icabı Avrupa Osmanlı Devletinin parçalanmasını istemekte, «İslâmiyetin son ümidi binayı hilâfeti» mahvetmek azmindedir. Dîn kaygusu, asırlık intikam hisleri ve nihayet menfaat bu yırtıcı iştihanın âmilleridir⁸. Demek ki, âlem-i İslâmiyete indirilen bu yumrukların şiddetini evvelâ Osmanlı Devleti hissetmektedir, büyük tedenni ve hücum evvelâ onun ülkeleri üzerinde müessir olmakta, onu nursuz, ruhsuz bir harabezare çevirmektedir⁹.

Filhakika, Avrupanın malûm tecavüz ve istismar siyasetinden bir an için sarfınazar edilse bile, Osmanlı İmparatorluğunu vücade getiren cemiyetin büyük dertleri onun inhitatını olduğu gibi göstermektedir.

2 — *Osmanlı Devletindeki inhilâl ve sebepleri* : Osmanlı Devletinin ve dayandığı cemiyetin inhitatını tetkik bize İslâm âlemindeki tereddî sebepleri üzerinde durmak imkânını verecektir.

a — *taklit* : *Osmanlı İmparatorluğunu kemiren büyük dertlerin başında taklit gelmektedir.* İslâmcı cephe mensupları, Osmanlı Devletinin Garplılara benzemek yolunda herşeyi feda ettiğini, aslından, benlik ve an'anelerinden uzaklaştığını ve aslına benzemez, şekilsiz bir hale geldiğini

5) Şeyh Muhsini Fânî : *Aynı eser*, s. 28

6) Aynı eser, s. 28.

7) *Hanoto'nun hücumuna karşı Şeyh Muhammed Abduh'un cevabı*, 1331, s. 50, 52, 76.

8) M. Şemseddin : *Zulmetten Nura*, s. 37.

9) Seyid (İzmir Meb'usu) : *İçtihad ve taklid* (İslâm Mecmuası, 1330, No. 4), s. 104-107 «Herkesin bildiği bir hakikattir ki, bugün cihan-i medeniyette en geri kalmış bir millet varsa o da biziz.»

söylemektedirler : «... Dini taklit, dünyası taklit, âdatı taklit, kıyafeti taklit, selâmı taklit, kelâmı taklit, hülâsa her şeyi taklit bir milletin efradı da insan taklidi demektir ki, kabil değil, hakikî bir heyeti içtimaiye vücade getiremez; binaenaleyh yaşayamaz»¹⁰. Taklit sebebi ile, Osmanlı cemiyetinin idamına karar verilmiştir. Muhtelif müellifler de fikrî ve içtimai taklitlere işaret etmektedirler : «Çinlilerin ahlâkiyatını, Hindlilerin içtimaiyatını, Meksikalıların siyasiyatını kabul eden bir Fransız, yahut bir Alman acaba ne olabilir?» O ne Alman, ne de Fransızdır. İşte İslâm ahlâk ve itikadiyat ve siyasiyatına vakıf olmıyan, bir müslüman gibi düşünüp hareket etmiyen bir kimseye de İslâm denemez¹¹. Halbuki cemiyete bakıldıkta bu vaziyet müşahede olunmuyor : Müslüman vatandaş ecnebi felsefesinden iktibas ettiği siyasi ve içtimai bir sistem sayesinde İslâmiyeti kurtarmak arzusundadır, bu taklit ağı içinde de hem fert hem cemiyet kıvranmaktadır¹².

b — *Cehalet ve atalet* : Osmanlı Devletini bu girdaba sürükleyen âmillerin başında cehalet ve atalet gelmektedir. Bir bakıma, müslümanların büyük ekseriyeti hurafat esiri, islâmî esaslardan bîhaberdirlir¹³. Cehlin sebebi hayli uzak mazidedir. Bütün ticaret, sanayi, fen ve tefekkür servetleri hep cehil sebebi ile yok olmuş ve ortaya bedbaht bir yurt çıkmıştır. Cehlin doğurduğu marazlar «mevcudiyetimizi kemirmekte varlığımızın bünyesini sarsmakta, ve nihayet bugünkü feci çukura sürüklemekte» dir¹⁴.

Fakat. İmparatorluğu yalnız cehalet değil, büyük bir atalet, asırlık bir uyku da sarmıştır. Eski vilâyet ve teb'alarının gayret ve çalışkanlığı onları birer Devlet haline getirmiş, sanayiden, ticaretten mahrum, tenbel Osmanlı İmparatorluğu bu hususda «yaya kalmıştır»¹⁵. Devleti bu zillet ve meskenetten kurtarmak gerek, zira «Kanunsuzluk, hissizlik, atalet

10) Mehmed Akif : *Tefsiri Şerif, (Sebilürreşad)*, 1328, No. 27-209, s. ...

11) Said Halim : *İslâmlaşmak*, s. 5.

12) Taklidin şumulü ve zararı hakkında bk.: Ahmed Naim : *İslâm'da Davai kavmiyet*, s. 4 — Seyh Muhsini Fâni : *Felâka doğru*, s. 33, 34-35 — Hulûsî (Nafî Nazırı esbakı) : *İtikadat ve İtiyadâtı İslâmiye*, 1328, s. 28, 29 — M. Şemseddin : *Zulmetten Nura*, s. 400-401 — Said Halim : *Buhranlarımız*, s. 10, 13, 22, 23-24; *Mukallidliklerimiz*, s. 44-45; *Buhranı içtimaimiz*, s. 4, 6, 10, 14 — Musa Carullah : *Seriati İslâmiyeye benim nazarım* (İslâm Mecmuası, 1130, No. I, s. 10-13) (Bizzat Celâl Nuri tenkid edilmektedir). — Seyid : *İctihad ve Taklid* (İslâm Mecmuası, 1330, No. 4, 5, 7, s. 104-107, 133-138, 194-197).

13) Mehmed Sadık (Milâslı Durmuş Zade, Hafız) : *Âlemi İslâm Cihadı ekber*, s. 5. — Halim Sabit : *İçtimai Usulü Fıkıh*, (İslâm Mecmuası, 1330, No. 5, s. 150).

14) M. Şemseddin : *Zulmetten Nura*, s. 2, 3, 4, 40, 52, 61, 91, 92, 394.

15) İbnil Fâni Zeynelâbidin : *Müslümanlık*, 1328, s. 59.

mikroplarını» bırakmak, mazlumiyet ve esaret boyunduruklarından kurtulmağa müsavidir¹⁶. Zaten içtimaî inhitatımızın düşkün seviyesini «Hazreti Âkif'in» şiirlerinde tasvir ettiği sefaletanelerden anlamak zor değildir¹⁷. Taklidin değıştirdiği, cehil ile ataletin alçalttığı bu cemiyette ahlâkî bir tedenninin nasıl önüne geçilebilir? Her ferdin ahlâkı bizzat yaşaması icabederken, cemiyetin gayet ağır ahlâkî islâhat vazifelerini tahammül etmesi gerekirken¹⁸, bilâkis İslâm kaidelerine riayetsizlik onları sui ahlâka sahip kılmaktadır¹⁹. İşte bu hakikatı görmemezlik, İslâmiyeti anlamamak müslümanları zulüm ve istibdadın, içtimaî buhran ve felâketlerin şikârı etmiş²⁰, neticede İslâmlıktan uzaklaşmıştır²¹.

Aslından, an'ane ve dininden bu derece uzaklaşmak Osmanlı Devletinin müslüman vatandaşlarını ümitsizlik ve bedbinliğe düşürmüştür. Bir Şeyhülislâm, durumu beyannamesinde bütün açıklığı ile itiraf etmektedir. Meşrutiyet beslenen ümidi tahakkuk ettirmemiştir²².

c — *İktisadî esaret : Ümitsizlik ve bedbinliği arttıran sebeplerden birisi de iktisadî gerilik ve bilhassa kapitülasyonlardır.* İktisadî bir «sefalet-i uzma», memuriyet illeti ile birleşerek İmparatorluğu kasıp kavurmaktadır²³. İslâm dininin emrettiği ilim ve marifet, sanat ve ticaretten mahrum bir kitle, Şer'i Şerif ile gayri kabili telif maddî yoksulluk içinde, zengin memleketlerinin tabii ve ticarî imkânlarını başkalarının eline vermiş bir halde, gezinmektedir. Yalnız bu durum bütün İslâmiyeti mahveden ve onu «her milletten geri bırakan, Tunusluların, Buharalılarının,

16) Aksekilli Ahmed Hamdi : *Mev'ize* (Fillbede Muradiye camii şerifinde, Sebülürresad, 1328, No. 23 - 205, s. 440 - 441).

17) M. Şemseddin : *Zulmetten Nura*, s. 61.

18) Said Halim : *Buhranı İctimalmiş*, s. 21.

19) Mehmed Sadık : *Âlemi İslâm Cihadı Ekber*, s. 5.

20) Şeyh Muhsini Fânî : *İstikbale Doğru*, 1331, s. 49.

21) Said Halim : *İslâmlaşmak*, s. 18 — Ahmed Ağayef : *İslâm âleminde görülen inhitatın sebepleri*, (İslâm Mecmuası, 1330, No. 2), s. 57 - 58.

22) Şeyhülislâm Musa Kâzım : *Beyanname* : «Meşrutiyetin ilânını müteakip umum tarafından edilen izharı şadımaniden artık bütün ehli islâmda devri intibahın hülûl etmiş olduğuna ve binaenaleyh beynelmüslimin din namına ilkayı nifak ve şikâkın bir daha avdet etmemek üzere zevale yüz tutmuş bulunduğuna biraz ümid hasıl olmuş idiyse de muahharen bu ümidin pek boş olduğu görülmüş ve asırlardan beri âlemi İslâmı rahnedar eden ve diyaneti cilleli İslâmiye namına siyasî entrikalar çevirmek istidadında bulunan, bu suretle âlemi İslâmın dâçar olduğu felâketleri kâfi görmiyen pek çok eşhasın hâlâ içimizde mevcut oldukları sureti kat'iyede anlaşılmıştır. Otuz bir Mart hâdisesi elimesi buna pek büyük şahid-i âdildir.» (Sıratı Müstakim, 1327, No. 169), s. 197 - 198.

23) Said Halim Pasa'nın su iki eserine bk. : *Mukallidliklerimiz*, s. 39 ve *Buhranlarımız*, s. 16.

İranîlerin ve sair hükûmetlerin inkırazını sür'atlendirmiş sebeplerin başında gelenlerden addedilebilir²⁴. Kapitülâsyonlara gelince, bunlar bir milletin esaretini mühürlemektedirler. Adli kapitülâsyonlar, «kavmin izzeti nefsi ve haysiyet ve hubb-ü millisi itibarile de gayri kabili tevessül-dür»; adli kapitülâsyon bir «zille» addolunabilir²⁵. Adli kapitülâsyonların bu fecaatına mukabil, bütün Devleti bir ahtapot gibi saran umumî kapitülâsyonlar Osmanlıların her cihetçe taallilerine, beşerî ihtiyaçlardan faydalanmak istedikleri her an karşılıklarına «bir seddi İskender» gibi dikilerek mâni olmaktadır; o kadar ki, Osmanlı İmparatorluğunun «kapitülâsyon karşısında idama mahkûm, her nevi tahkirata maruz ve her türlü haysiyet ve hukuku insaniye ve hayvaniyeden mahrum bir millet» olduğu iddia edilmektedir²⁶.

B — *İslâmlaşmanın mânası ve İslâmcı bir rönesansın dayandığı esaslar :*

1 — *İslâmlaşmak nedir ?* İslâmcılar, inhitat halindeki İslâm Osmanlı İmparatorluğunda gördükleri bu hallerin hepsini, İslâmlaşmanın, müslümanlığa aykırı gidişin ve İslâmcı zihniyeti anlayamamanın eseri addetmektedirler. Bu anormal cemiyet bu sebeplerin eseri ve esiri olunca cemiyeti kurtaracak çare kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Osmanlı Devleti, mânen ve maddeten kalkınmak, medenileşmek, eski azamet ve satvetine sahip olmak arzusunda ise hakikî surette İslâmiyete dönmeli, İslâmlaşmalıdır. Bu takdirde İslâmlaşmak ne demektir ? Prens Mehmed Said Halim, İslâmlaşmanın en sarîh tariflerinden birini vermektedir : *İslâmın içtimai, din ve dünyaya, maddiyat ve maneviyata şâmil bir din olduğu kabul edildikte, islâmlaşmak demek, islâmın itikad, ahlâk, içtimaiyat ve siyaset sistemini «daima zaman ve muhitin ihtiyacatına en muvafık bir surette tefsir» ve bunlara riayet etmektir*²⁷. Said Halim Paşanın taklid bahsindeki fikirlerini, Osmanlı cemiyetinin ecnebi yamalarından yapılmış bir örtüye benzeyen halini müşahededen sonra demek icabeder ki, yabancı tefekkürü ile müslümanlık iddiası yersizdir. Le Play, Durkheim içtimaiyatına inanarak, İslâm olmıyan gayeler peşinde İslâmlaşlamıyacağı gibi,

24) İsmail Sıtkı: *Hayyü alelintibah*, 1329, s. 11.

25) Mardini Zade Ebul'ülâ: *Adh istiklâl*, (Sıratı müstakim, 1324, No. 11), s. 165 - 170.

26) Abdürreşid İbrahim: *Kapitülâsyon*, (Sıratı müstakim, 1327, No. 157), s. 15 - 16.

27) *İslâmlaşmak*, s. 5.

bir Osmanlı Devleti de bu şekilde pâyidar olamaz. Said Halim Paşa, kanaatimizce bütün İslâmçılara pişdar olarak bu telâkkiyi müdafaa etmektedir²⁸. İslâmlaşan fert ve devlet, o kimse ve o teşekküldür ki, siyasi olduğu kadar içtimaî bütün hak ve vecibelerini, rejimini, hürriyet ve adaleti İslâmî prensiplerden istihraç edecektir, bu prensipler ise bizzat İslâm akaidinden doğmaktadırlar²⁹. Böylelikle fertte millette, devlette suçurlarını tezlara kaptırmıyacak, netice itibarile bocalamıyacaklar Şark, Garp, Fransız, İngiliz hayranlıkları içinde bir aşağılık duygusuna düşmiyeceklerdir. İşte Osmanlı İmparatorluğu için ilerleme ve kurtuluş yolu budur.

2 — *İslâmiyet manî terakki değildir*: Şu halde, İslâmlaşmak İmparatorluğu terakki ettirecektir. Fakat asıl mühim mesele burada ortaya çıkmaktadır, derin bir tevekkül, kadere iman neticesinde İslâmiyet ataletten başka ne tevlit edebilir? Sualiyile başlıyan bir tenkit, İslâmiyetin parlak medeniyet mazisinden çok uzakta olduğunu, artık teknik ve milliyet asrında bulunulduğu için, İslâmiyetle büyük bir Devleti kalkındırmanın imkânsızlığını ve bu bakımdan İslâmiyetin terakkiye mâni teşkil ettiğini ileri sürmektedir. Müslümanlık modern içtimaî prensiplerle bağdaşamaz, Avrupa manzumesine dahil Devletlerin bünyesine hâkim olması tecviz edilemez, zira nazarları daima geriye çevirmekte, milletleri medeniyete götürecek yerde eskimiş kaidelere rücu ettirmektedir. XX. asırda, yükselmek ve medenileşmek istiyen Devletler İslâmî esasları Devlet idaresinden ayırmaktadırlar, Osmanlı İmparatorluğu da ancak bu suretle yükselebilir. Memleket içinde bu fikirlere taraftarlık eden gençler ve münevverlerin buinması İslâmçuları teessüre sevkederken, Fransız muharrirlerinden *Hanoto* Tunus meselesini ele alarak Tunus'un İslâm âleminden ayrıldığını ve «yavaş yavaş hem Mekke'den, hem de Asya'daki mazisinden kurtulmak üzere» bulunduğunu şu temennisine ilâve ediyordu: «İşte nümune ittihaz edeceğimiz, sair bilâdi İslâmiyeyi de kendisine benzeteceğimiz bu memleket Tunus'dur.»³⁰.

28) *Aynı eser*, s. 5: «Bir Kant'ın, yahut bir Spencer'in ahlâkiyatına inanan, bununla beraber içtimaiyatta Fransızın, siyasette İngilizin tarzı telâkkilerini kabul eden bir müslüman, ne kadar mütebahhîr âlim olursa olsun, ne yaptığını bilmiyen bir kimseden başka bir şey değildir. Bir adamın zihninde mütenakız, mütearız, gayri kabilli imtizaç bunca şeyler tesadüm halinde bulunmakla beraber hepsi birden yana yana durup durursa artık o adam ne kafada, ne vicdanda olmak lâzım gelir, tasavvur edilsin?».

29) *Aynı eser*, s. 32

30) *Hanoto'nun hücumuna karşı Seyh Muhammed Abduh'un İslâmî müdafası*, s. 21.

İslâmcı cereyan, kendini açıklarken, en evvel memleket içi ve dışından yükselen bu tenkitlerle karşılaşmakta ve temelini teşkil eden bir prensipi doğrulamak vazifesini deruhte etmektedir: «İslâmiyet manî terakki değildir.» Bütün İslâmcılar, en ufak risalelerinde dahi, evvelâ bu fikrin ispatı ve teyidi ile fikir mücadelesi sahnesine atılmaktadırlar.

İslâmcılar, âlem-i İslâmın inhitat halinde olduğunu zaten kabul ve Osmanlı İmparatorluğunu bocalamaya sevkeden içtimaî felâket ağının da bu inhitat sebepleriyle örüldüğünü tasvir etmişlerdir. Filhakika dünyanın hemen her tarafında Müslümanların esarete mahkûm, zillet ve sefalet gömülmüş, «Çini Maçinden Mağribi Aksaya kadar» her yerde onulmaz bir ahlâkî ve içtimaî sefalet içinde, hayatın her türlü feyiz ve nimetlerinden mahrum olarak yaşadıklarını görenler, bütün bu tereddinin müsebbibi olarak İslâm dinini göstereceklerdir³¹. Fakat işte bu görüş hâdiselere nüfuz etmiyen, tamamen sathî bir görüştür. O kadar ki, bugünün Müslüman âlemine, hele Osmanlı İmparatorluğuna hâkim olan hakikî İslâmiyet değildir, Müslümanlar İslâmiyetin ulvî ruhu, adalet ve medeniyet nuru içinde yaşamıyorlar, Müslüman âlemi bugün lüzumsuz itiyadların «esatirî hurafelerin, uydurulmuş bid'atlerin» esiridir³². Garplılar, böyle bir dünyanın tetkikine giriştikleri ve dâçar olduğu sefalet ve geriliğin esbabını aradıkları zaman peşin bir hükümle İslâmiyeti itham etmektedirler. Fakat bu hüküm tamamen yanlıştır ve İslâmiyet de hiç bir suretle manî terakki değildir.

3 — *İslâmiyet inkilâpçıdır* : Müslümanlık ferdî, içtimaî, siyasi hayatı kapsayan ve bu hayatı tanzim edici kaideler vaz'etmiş bir dindir. Bu içtimaî din, tamamen inkilâpçıdır, yenilikçidir, her zaman ve mekân için vaz'edilmiştir. Dünya işinden, Devlet idaresinden ayrılamıyan bu din, hiç bir zaman atalet tavsiye etmez, bizzat Peygamber en faal ve çalışkan bir insan nümunesi olmamış mıdır? İnkilâpçı ve faal bir din olan müslümanlıkta, bütün yenilikleri ve zamana göre tâdil imkânlarını muhtevi bulunmasından ötürü, inkilâp ve ıslâhat yapmak isteyenler venilik müessirlerini daima bulabilirler. Müslümanlık âdeta, asırlarca evvel bugün Garbın benimseyip pek yeni addettiği inkilâpçı cemiyet esaslarını vaz'ettiği için âdeta inkilâplardan tasarrufu temin etmiş, Avrupanın yeni esaslar addettiği prensiplere müstenit cemiyet ve Devleti asırlarca evvel kurmaya muvaffak olmuştur. İslâmiyette, akıl ve tatbikat harici hiç bir hurafe

31) M. Şemseddin : *Zulmetten Nura*, s. 75 - 76, 91 - 94, 1112, 154 — Şeyh Muh-sini Fânî : *İstikbale Doğru*, s. 1, 7, 52.

32) M. Şemseddin : *Aynı eser*, s. 92 — Abdülaziz Cavis : *İslâm ve medeniyet*, (Sebillürresad 1834), s. 69.

mevcut değildir. Diğer dinlerle mukayese edildiği takdirde, müslümanlık kadar idarî, siyasî ve ahlâkî esaslara müstenid bir din görülemeyecektir. Tam mânasile içtimaî bir din olan Müslümanlık halkın reyine müracaat, hürriyet, adalet, müsavat, uhuvvet düşmana kuvvetle mukabele, ruhanîliğe ve tegallübe yer verilmemesi, istibdat ve zulme karşı huruç (isyan) gibi içtimaî ve siyasî prensipleri kabul etmekle XX. asır medeniyeti seviyesinde bir Devlet ve medeniyet vücade getirmek kabiliyetine ve kudretine sahiptir. Sadece fertler arasında değil, zümreler, kavimler, millet ve Devletlerarası kardeşliği, beynelmilel sulh projelerinden hattâ sosyalizmden daha iyi başarmış ve gerçekleştirmiştir, zalimleri mahvetmiştir. Bu bakımdan İslâmiyet «manî terakki» değil, bilâkis «âmîri terakki» dir. Tedenni sebeplerine gelince, evvelâ bu sebeplerin tam olarak tetkiki henüz yapılmış değildir. Netekim Roma İmparatorluğunun inkirazı hususunda da sayısız nazariyeler ileri sürülmüştür.

Fakat İslâm İmparatorlukları, Osmanlı İmparatorluğunun hali hazır durumu hakkında böyle bir fikrî faaliyet henüz sebketmemiştir. Şu halde İslâmiyetin tedenni tohumlarını ihtiva ettiği nasıl iddia edilebilir? Hıristiyan Avrupa, böyle bir delili ileri sürmekte mazurdur, zira kendi Devletleri din yüzünden inkiraz bulmuşlardır. Roma İmparatorluğu bu vaziyeti hakikî surette canlandırmaktadır. Şu halde, Garbin İslâmiyet hakkındaki iddiaları kat'î surette «bâtıl ve bîesastır».

İslâm âleminin asırlar boyunca pençesine düştüğü müstebit idareler bilhassa bugünkü felâketlerini tevlit etmiş, onu sanayisiz ve ilimsiz bırakmıştır. «Âlem-i İslâma medarı teselli ve istinadgâh olacak» tek büyük Devlete, Osmanlı İmparatorluğuna gelince, bu Devletin de uzun bir istibdat boyunduruğundan henüz kurtulduğu her halde inkâr edilemez. İslâm Devletlerindeki tedenni sebeplerini islâmî esas ve akidelerde değil, fakat müslümanların hakikî müslümanlıktan uzaklaşma veya uzaklaştırılmalarında aramak lâzımdır. «Kabahat Müslümanlıktan ziyade müslümanlarda», müslümanlığın tahrif edilmiş, ve yanlış anlaşılma olmasındadır. Halbuki Müslümanlık, yalnız Arap âlemini değil, vaz'ettiği düsturlardan bütün beşeriyeti müstefit kılmıştır. İslâmiyet, nerede teessüs etti ise, oradaki halk kitlelerini vahşet ve iptidailikten kurtarmış ve aynı ülkeleri «medeniyeti fâzıla» ya kavuşturmuştur. İslâmiyet kaideleri yıpranmış, tecrübelerinden medeniyet için fena neticeler istihsal edilmiş bir akideler manzumesi değildir. Avrupanın bozuk ve mütecaviz ahlâkiyatı, soysuzlaşmaya mütemayil, istismarcı ayaklar üzerinde duran medeniyeti İslâmiyetten kurtuluş çareleri dahi bekliyebilir, kaldı ki, Avrupanın İslâm âlemine çektiği kılıç müslümanları birleştirecek, ittihadı İslâmın kuruluşunu tâcil edecektir. Bütün bulara rağmen Müslümanlık için perişan kavimleri kalkındırarak,

tam mânasile birlik ve adalet idealine isâl edecek bir «köprüdür» denilebilir³³.

4 — *Osmanlı İmparatorluğunun kurtuluş yolu : İslâmlaşmak.* İslâmın manii terakki olmadığı bu delillerle ispat edilmek istenildikten sonra, Osmanlı Devletini kalkındırarak yolu aramak icabetmektedir. Bir tarafta, ahlâkiyat ve içtimaiyatı dejenere, mütecaviz ve hâlâ misyonerleri dâileri ile Şarkı fethetmek, parçalamak gayesini güden, Şark Meselesini hiç bir zaman söndürmeyen, fakat ilim ve fen âlemi yüksek bir Avrupa bulunmakta, bir tarafta ise, çökmüş bir Şark, Asya'nın illetlerine marûz, geriliğin çukuru içinde henüz dertlerini dahi idrak edememiş, İslâmiyetten inhiraf etmiş, hakikattan uzaklaşmış bir müslüman dünyası kurtuluş saatını beklemekte. 1908 den itibaren, Düvel-i Muazzama ihtiraslarının mütemadiyen bilendiğini, milletlerin dev adımlarla Birinci Dünya Harbine süründüklerini tespit zor bir tarihî tetkik mevzuu olmaktan çıkmıştır. Bütün bu ihtiraslar girdabı içinde, müslüman âlemi, pasif, sadece Efendilerine tâbi, ataleti tevekkülü ile izah edilen bir köleden farksızdır. Dünyanın gidişi hakkında hiç bir karar almamakta, hiç bir faaliyete iştirak etmemekte ancak verilen kararların neticelerine katlanmak mecburiyet ve zilletini hissetmektedir. İşte bu köleye teşbih edilen bir İslâm âlemi kalkınacaktır. Bu kalkınma, âdeta dirilme çaresi ne olabilir ve nerede bulunabilir? İslâm âleminin tarih devirlerini kaplıyan medeniyeti ve satveti neticesinde elinde kalan tek ve büyük Devlet, Osmanlı İmparatorluğudur. Müessiriyetleri kabul edilmiş hal suretlerini ancak bu Devlet elinde kalan teşebbüs kudreti sayesinde tatbik sahasında isâl edebilir. Fakat, Osmanlı İmparatorluğu, Garp medeniyetinin zarurî kaldığı sür'atle nasıl kalkınabilecektir?

Mademki, İslâmiyet manii terakki değildir, mademki Avrupanın ahlâki ve içtimai buhranları İslâmiyette mevcut değildir, şu halde Osmanlı İmparatorluğu istinat edeceği Devlet şeklini ve esaslarını İslâm siyasetinde

33) Bu özet İslâmcıların muhtelif eserlerinden alınmıştır, bk.: Mehmed Ferid Vecdi: *Müslümanlıkta medeniyet* (Sıratı müstakim, 1327, No. 158), s. 19-20 — Şeyh Abdülhak Bağdadî: *İslâmiyetin Avrupaya son sözü*, 1328. — Şeyh Muhsini Fânî: *Felâha doğru*, s. 37 — Şeyh Muhsini Fânî: *İstikbale doğru*, s. 92 — Mehmed (Said Hallım): *Taassub*, 1333, s. 10-11, 13 — Said Hallım: *İslâmlaşmak*, s. 13-20 — Musa Kâzım: *Külliyat*, 1336, s. 278, 279, 280-284 — Şeyh Abdülâziz Cavis: *Anglikan kilisesine cevap*, 1340, s. 198, 202, 208-209, 218 — Hanoto'nun hücumuna karşı Şeyh Muhammed Abdüh'un İslâmı müdafaası, s. 50, 76 — M. Şemseddin: *Zulmetten Nura*, 75-76, 112, 154 — Mustafa Sabri: *Dini müceddidler*, 1340, s. 4-15, 94-153, 98-101 — Şeyh Muhsini Fânî Elzahiri: *Yirminci asırda İslâmiyet*, 1339, s. 161-170 — Şeyh Müsr Hüseyin Kıydavî: *İslâma çekilen kılıç*, s. 35 — Veliyüddin: *Hukuku İslâm*, (İslâm Mecmuası, 1330, No. 9, s. 258-260) — Seyid: *İctihad ve taklid*, (İslâm Mecmuası, s. 105).

bulabilecektir. Ve bulmalı, o esaslara rücu, İslâm Devletini ihya etmelidir. Böylece, İslâmçılar, âmme hukuku asahasında da İslâmî bir rönesans talep etmekte, Osmanlı İmparatorluğunun kurtuluşunu bu yolda aramaktadırlar.

II — İslâmîcilik cereyanı mensuplarına göre İslâmın siyaset prensipleri

İslâmî rönesans teklifinde İslâmçılar arasında ittifak vardır. Bütün mütefekkir ve müelliflerin bu vadideki fikirleri tahlil edildiği takdirde üç mesele üzerinde ısrarla durdukları, büyük gayretlerle üç suali cevaplandırmaya çalıştıkları görülmektedir.

İslâmın siyaset prensipleri nelerdir ve bunlar nasıl bir Devlet şekline tekabül ederler ? Bu prensiplere nispetle Osmanlı Meşrutiyeti nasıl değerlendirilebilir ? Osmanlı Meşrutiyeti, bu prensipler bakımından mevcut noksanlarını, hangi yoldan tamamlayabilir ?

İslâmîcilerin tefekkürünü anlıyabilmek ve ana hatlarını tebarüz ettirebilmek için bu üç nokta hakkındaki fikir ve izahlarını tahlil etmek zarurîdir.

1 — *İslâm içtimai ve hükümeti emreden bir dindir.*

a — *İslâm içtimai bir dindir:* İslâm içtimai bir dindir. Bu bakımdan sadece uhrevî değil, fakat dünyevî esasları da vaz'etmiştir. Yeryüzünde, fertlerin, cemiyetlerin Devletlerin iyi bir istikbale, refah ve saadete kavuşmaları için İslâmîyeti kabul etmeleri lâzımdır. İslâm akidelerine müstenit ferdî ve içtimai hareket tarzları ve ahlâklar, Allahın hidayetine mazhar olurlar ve ancak bu tarîk ile necata, refaha kavuşurlar. Şu halde islâmî kaideler bir Devletin hayatı için lüzumludur. Bu durumu nazarı itibara alan Tanrı, Resulü vasıtasile Kur'anını kullarına bildirmiş ve onlara Devlet halinde hayatlarını tanzim edecek kaideler de vermiştir. Yenilik sevgisi, inkılâp ve ıslâhat esasları ile mücehhez İslâmîyet, siyasi prensipleri ile, yalnız mâbedler içinde kalmaz, Devletten ayrılmaz, Devletin hayat ve idaresine iştirak hattâ Devlet hayatını tesis ve tanzim eder.

İslâmîciler, bu prensiplerden hareket etmektedirler. Filhakika, İslâmlık bir şeriat-ı içtimaiyeye, bir içtimai ahlâka yer vermiştir. Bu içtimai şeriatın gayesi, «salâh-ı âlem» dir³⁴. Zaten Şeriat dünyevî meseleler için

34) Seyh Muhsini Fânî : *İstikbale Doğru*, s. 4, 5, 6, 43 — Enver Rıdvan (Sadık Vledanî): *Hitabiyat*, 1336, s. 10.

vaz'edilmiştir. İncil'in bu sahadaki kifayetsizliğine mukabil Kur'an tam bir siyasiyata, siyasi prensipler manzumesine sahiptir, fakat iyi anlatmak ve anlamak şartile. O kadar ki, Kur'anda bir Devleti, bir içtimai heyeti terakkiye isâl edecek bütün esaslar mevcuttur. İslâmın esasları siyaset ve medeniyetten ayrılamaz³⁵.

b — *Lâisizm meselesi* : Avrupanın cismaniyetini kabul ederek, dini Devletten ve medeniyetten ayırma kendisine ait bir iş olmakla beraber, İslâmın dünyeviyetini tenkidi yersizdir. Hıristiyanlık, bugünkü Avrupanın emellerini tatminde aciz gösteriyorsa, bu durumun islâmiyete teşmili gariptir, zira «bu kadar hususî bir halden, o derecelere umumî bir netice istihsal eylemek elbette bir hatayı fâhiştir». Tarih-i beşer, insanların din ve mefkûreleri arasındaki bir münasebeti daima kayd edegelmiştir, kaldı ki İslâmiyet, beşerî saadeti bir hayal olmaktan kurtararak müspet bir hakikat kılmaktadır³⁶, ve bu suretle, İslâm cemiyetini saadet ve tekâmüle sevkeder³⁷, Müslümanlığı kabul etmiş bir topluluk daimî surette ahlâkî ve içtimai tekâmüle mazhar olur, ve zaten payidar olması için de içtimai ve ahlâkî inkişafı şarttır, fertçe ve cemiyetçe ahlâkını inkişafa mazhar kılmayan bir Devletin İslâmî, binaenaleyh pâyidar olmasına imkân yoktur. Zira bu inkişaf ve tekâmülden mahrumiyet inkıraz demektir³⁸. Bu itibarla şeriatı Muhammediye aynı zamanda içtimai ve siyasi bir ahlâktır, ferde yekdiğerinin âzası olduğunu, insanın insana mânen ve maddeten bağlı bulunduğunu (*Benî Âdem âzâyı yekdiğerend*) telkin ve bu uğurda çalışmayı emreden³⁹, aynı zamanda da «Devletin siyasetine, memleketin imar ve terakkisine», memleket ahâlisinin refah ve rahatına matuf⁴⁰ kaideler vaz'eden bir bütündür, onda bugünün ve asırlarca sonrasının içtimai refah ve bakasına ait kaideleri bulmak mümkündür. O bu kaideleri bir kere vaz'etmiştir, zamanın icaplarına göre tâdil şartı mahfuz kalmak üzere.

35) Musa Kâzım : *Külliyat*, s. 5, 6, 9, 26, 28, 32, 33, 35; *İslâmda Usulü Meşveret ve Hürriyet*, 1324, s. 3-4 — İbnülhatip Cemaledîn : *Arabın Nazariyeleri, Şükrü Ganem ve Tanın*. — Veliyüddin : *Hukuku İslâm* (İslâm Mecmuası, 1330, No. 9, s. 258-260).

36) Said Halim Paşa'ya ait bu fikirler için bk.: *Buhranlarımız*, s. 250 — *Taassup*, s. 6, 7, 9 — *Buhranı İctimaimiz*, 15-16 — *İnhitâtı İslâm hakkında bir Tecrübeî Kalemiye*, s. 20.

37) M. Şemseddin : *Zulmetten Nura*, s. 73 — Kavmi Cedid Ubeydullah Efganî : *Mucizeî Peygamberi*, 1332, s. 3, 4, 29.

38) Muhsini Fânî : *İstikbale Doğru*, s. 38-39 — Musa Carullah : *Seriatı İslâmiyeye benim nazarıım*, zikredilmiştir.

39) Ahmed Naim : *Ahlâkî İslâmiye Esasları*, 1340, s. 66.

40) Aksekili Ahmed Hamdi : *Ulemayı İslâmiyeye Bir Sual ve Abdullah Gülviyyam Efendinin cevabı*, 1332, s. 28.

Dini İslâm (ve vaz'ettiği kaideler) ebedîdir, Devlet ve cemiyete mukad-demdir⁴¹. İslâm dini, Avrupalıların anladıkları mânada sırf «kavaidi ahlâkiye» değildir, medenî cemiyeti idare eden kat'î ve mecburî kaideler demektir, şu halde dini İslâm bütün «saadeti dünyeviye ve uhreviyeyi mutazammın kavanini mahsusa olarak irsal buyrulmuştur», İslâmî Devlette şeriat hukuk demektir⁴². Nihayet bütün kaideleri muhtevî Kur'anı Kerim-deki dünyevî esaslar gözden geçirilince⁴³, âmme hukuku bakımından varılacak büyük ve mühim netice şu olacaktır : İslâm Devleti dine müessir-dir, şeriata tâbidir ve din - Devlet ayrılığı böyle bir Devlette mevzu bahis olamaz. Din fikri, insaniyet ve medeniyet, yekdiğerine bir zincir halkaları gibi merbutturlar, batî de olsa birinin kopması, diğeri temellerinden mahveder, birinin yerinden oynaması diğeri sarsar⁴⁴. Din hukukunu teşkil ettiği Devletten ayrılamaz, zira tanzim ettiği Devleti, kendi vâzu olan Tanrıya bağlar. Burada bir tefrikten bahsetmek mümkündür : Acaba külliyyatın Cenab-ı Hak tarafından vaz'ına mukabil, cüz'iyat, câri nizam ve kanunlar, Tanrıya bağlı mıdır? Bu durum bir vaazda cemaata anlatılmaktadır : «... cüz'iyat için ehli var, onlar tarafından tanzim olunur. O nizama dair talimat yok mu? Hep onlar şeriati icraya vesiledir, adalet rehberleridir»⁴⁵. İslâmçılar bu noktaya bilhassa ehemmiyet atfetmişlerdir. Siyasî hâdiselere mütenazıran, Mütareke senelerinde, Devletin müdafaai hukuku bahis mevzuu olurken, Ömer Rıza şu hükmü vermektedir : «Dini Devletten ayırmak teşebbüsü hainanedir»⁴⁶. Tamamen mücerred, hattâ sırf doktrinal sanılan bu keyfiyet, görüldüğü gibi İslâmçıları hayli meşgul etmiştir.

c — *İslâmiyet ve hükümet* : Menşeiini, Sâsânilerde, hattâ çok daha uzak maziden alan, Osmanlı İmparatorluğuna tamamen teokratik vasfını sunan Din - Devlet (İslâmiyet ve hükümet) kardeşliği Osmanlı İmpara-

41) Şeyh Muhsini Fânî : *Felâha Doğru*, s. 37 — Mustafa Şeref : *Fukahaya Göre Hukuku Âmme* (İslâm Mecmuası, 1330, No. 3), s. 83.

42) Mehmed Fehmi (Ülgener) : *Hikmeti Hukuku İslâmiye*, 1329, s. 4, 14 — Mehmed Atif (İskillipli) : *Medeniyeti Şer'iye, Terakkiyatı Diniye*, 1329, s. 5, 7 — Mardinli Zade Mehmed Arif : *Hikmet-i Edyan* (Sırat-ı müstakim, 1324, No. 2) s. 17.

43) Kur'andaki dünyevî esaslar muhtelif İslâmçılar tarafından sarahatle bahis mevzuu edilmiştir, bk.: Musa Kâzım : *Külliyat*, s. 243 - 244; *İslâmda Usulü Mesveret ve Hürriyet*, s. 3 ve müt. — Şeyh Abdülhak Bağdadî : *İslâmiyetin Avrupaya son sözü*, s. 12 — Ahmed Rasim Avni : *Kitabü'ttenvir*, 1334, s. 29 - 31 — Mehmed Hallis : *Âlemi İslâm Cihadı Ekber*, s. 13.

44) Halim Sabit (Kazan Ulemasından) : *İslâmiyet, fikri dinî, medeniyet*. (Sırat-ı müstakim, 1324, No. 2), s. 30.

45) Manastırlı İsmail Hakkı : *Mevazir* (Sırat-ı müstakim, 1324, No. 5), s. 80

46) Ömer Rıza : *İslâm Mefkûresine Doğru*, (Sebilürresad, 1335, No. 1 - 400), s. 91.

torluğunun hâleti nezi anında dahi hatırlatılmakta⁴⁷, ve Devletin «teokratik» olduğu sarahatle kaydedilmektedir⁴⁸. Fakat bu teokrasinin İslâmî cepheden tevhit ettiği bir netice vardır ki, o da, *siyasetin, şeriatın bizzat hükûmeti emretmesidir*. Filhakika, İslâmîyet siyaseti ve hükûmeti âmîrdir. «Hükûmetlerin teessüsü vecaibi akliyeden midir, vecaibi şer'iyeden midir?» Sualine Mustafa Zihni Paşa şu telifkâr cevabı bulmaktadır : «Hükûmet esasen vecaibi akliyeden olmakla beraber vecaibi şer'iyeden bulunduğu da diyaneti mukaddesei Ahmediye tarafından kemali ehemmiyetle kabul ve tasdik buyrulmuştur», hilâfetin bir «emri dinî» addedilmesi bu sebebe müstenittir⁴⁹. Aynı durum Şeyhülislâm Musa Kâzım tarafından da bahis mevzuu edilmiştir : «medarı medeniyet ve nizamı adalet olacak» unsurlardan birisi de hükûmettir. Medeniyetsiz hükûmet olamayacağına göre, dinsiz medeniyet ve hükûmet tasavvuruna imkân yoktur. Bu izahtan istihraç edebileceğimiz neticeye göre, din ve itikadın eseri, medeniyeti sahiha ancak meşru bir hükûmet ile beka bulabilir⁵⁰.

İslâmcıların tebarüz ettirmek istedikleri, âmme hukuku bakımından ilk büyük netice şudur ki : İslâmî siyaset ve âmme hukuku kaideleri her türlü cemiyet ve Devlete mukaddemdir. İslâm'da siyaset ahlâka dahildir. İslâmî Devlette din - Devlet ayrılığı yoktur, bu Devlet iktidarını Tanrıdan (Şârii Âzamdan) alan teokratik bir Devlettir, hükûmet ve nihayet hâkimiyet meseleleri şeriatın emirleridir. Şeriatın ferdî ve içtimai ahlâk ve siyaset prensipleriyle bütün âmme hukukunu kaplaması, siyaseti ahlâka bağlaması ve Devleti, hâkimiyeti ahlâkî - dinî zemin üzerine bina etmesinin büyük faydası, İslâmîyetin bahsettiği saadet ve nihayet adalettir. Filhakika, ahlâkın Devlet hayatında hazırlayıcı bir rolü vardır. Ahlâk adaleti temin eder. Fakat her Devlette adalet mevcut olamaz, ancak ahlâkı

47) *Hukuku Selâtin* (Hadisi Erbaîn fi hukuku Selâtin), (mürettip ve mütercimî : Ömer Ziyaeddin, 1326, s. 10.

48) Ahmed Naim : *Bizde Din ve Devlet*, (Sebilürresad, 1334, No.) s. 294 : «... Ahkâmı diniye denince biz yalnız tealim-i itikadiye ile ibadeti anlamayız. Muhasini ahlâkı da, muamelâtı hukukiye ile ikamet hududu İlahiyeyi de bu mefhumda idhal eyleriz. Bu muhtasar tarife göre, İslâm'da sekli hükûmet teokratiktir denilebilir. Fakat ruhbaniyet olmadığı için bir Avrupalının veya zihniyeti Avrupa efkârından başkasını hazmedemiyen bir gencin anladığı mânaca teokratik değildir. Zira bizde muamelâtı nâsi şöyle dursun, ibadati bile idareye memur bir sınıfı mahsus yoktur.» — Yine bk: Musa Kâzım : *Külliyat*, s. 21, 22.

49) Mustafa Zihni : *İslâm'da Hilâfet*, 1327, s. 9. — Abdülâziz Çavuş : *Anglikan Kilisesine Cevap*, s. 51, aksi kanaattedir.

50) Musa Kâzım : *Külliyat*, s. 11 - 12.

yüksek bir heyeti içtimaiyede adalet temin edilebilir, en yüksek ahlâkı «Şeriatı Ahmediye» ihtiva ettiğine nazaran en yüksek adalet de İslâmiyeti kabul eden ve ona tâbi olan bir toplulukta mevcut olabilir. Bu takdirde ahlâk, âdil bir cemiyeti medeniyeti fazılaya ulaştırmak hususunda bir nevi köprüdür.

2 — İslâm siyaset prensiplerine göre hâkimiyet ve hudutları

a — *Teokrasi* : Tanrı ile kul, Hâlık ile mahlûk rabıtasına dayanan hayat şekli âmme hukuku sahasına intikal edince, hâkimiyetin kaynağı ilâhîleşmektedir. Zaten teokratik bünye bu durumu kâfi derecede açıklamış bulunmaktadır. Hâkimiyetin menşei, üç kademededen süzülerek gelmektedir : Tanrı. Peygamber, Halife - Hükümdar. Asıl Şâri olan Tanrı⁵¹, içtimai dinin esaslarını, bu arada siyasetini Kur'anında cem'etmiş ve Kur'anını Resulü vasıtasile kullarına (Devletin halk veya nüfus unsuruna) bildirmiştir. Büyük ve medeni bir cemiyet zaten Allahın bir lûtfudur⁵². Böyle bir cemiyet içinde ittihad ve «cemaat» da onun emridir. Kur'ana gelince, Ebu Şerif Huzai'den rivayet olunan bir hadis bize bunu gayet açık bir şekilde anlatmaktadır: «Şüphe yoktur ki bu Kur'an bir ucu yedullahta, diğer ucu sizin elinizde olan selâmet ve necat halatıdır. O halde ona temesük ediniz ki, andan sonra ebediyen ne yolu şaşırırsınız, ne de kimsenin yolunu şaşırtasınız»⁵³. «İnsanları kendi ihtiyar ve iradelerile umuru hayriye ve ef'ali haseneye sevkeken bir vaz'ı ilâhî ve bir kanun-u suhbanî olan ve insanı hıfz ve himaye hikmetine mebni taraf-ı İlâhîden vaz'olunan bu kanunun İnsanlara neşir ve tebliği yine nev'i beşere mensup» Peygamberlere tevdi edilmiş bir vazifedir. Bu vazife Peygamberlerin sonuncusu Hazreti Muhammed ile tamamlanmıştır. Şu halde tedricî inkişaf kanunu bu kanunun ikmaline de hükmünü icra etmiştir. Bu durumun sebebi nedir? Burada insanların bir nevi tabii ve saf yaşama halinden bahsedilmektedir. Bu devrede insanlar «henüz hevesatı nefsanîyelerini teksir ve ihtisasatı hayvanîyelerini tevsi edememiş» olmaları hasebile mâsum ve sakın bir hayat geçirmekte idiler. Nitekim Bakara Sûresinde de durum aynı şekilde izah edilmiştir. «İnsanlar ümmeti vahide idi. Muahharen ihtilâfa düşmeleri üzerine kendilerine Enbiya bûus ve irsal olundu⁵⁴». Peygamberin vazifesi

51) Manastırlı İsmail Hakkı : *Mevâiz* (Sırat-ı müstakim, 1324, No. 5), s. 80 — Manastırlı İsmail Hakkı : *Usulü Meşrutiyete Karşı Husemayi Milletin İtirazına Müdafaa Muhikka*, (Sırat-ı müstakim, 1324, No. 14), s. 220.

52) Ahmed Naim : *İslâm'da Davayı Kavmiyet*, 1332, s. 29 - 30.

53) Musa Kâzım : *Külliyat*, s. 21. (Müellif aynı zamanda Beni İsrail Devleti ve tarihi misalinin hatırlatmaktadır).

54) Musa Kâzım : *Külliyat*, s. 13 - 14; *İslâm'da Usulü Meşveret ve Hürriyet*, s. 3 - 4 — Ahmed Naim : *İslâm'da Davayı Kavmiyet*, s. 28 - 29.

bu suretle tebellür etmektedir, İslâmiyetin Peygamberi Hazreti Muhammed, içtimaî ahlâk ve siyaset kavaidini de muhtevi Tanrı Kanununu bu suretle insanlara bildirmiştir. Bu kanun, kaydedildiği gibi toplulukların hayatına hâkimdir ve hiç bir zaman «benim saltanatım bu dünyada değildir» gibi bir prensiple bağdaşamaz⁵⁵. Hâkimiyetin menşei bu suretle tebellür ettikten sonra, kullanış şekli hakkında da muhtelif esaslar mevcuttur, ve bu şekil bizi İslâm âmme hukukunun iki büyük prensipine, «Adalet» ve «Meşveret» e isâl etmektedir⁵⁶.

b — *İktidarın dayanağı ve hududu olarak adalet* : Siyasî iktidarı kullanan ve Peygambere halef olan Halife (hükümet reisi) bütün icraatında bilhassa bu büyük prensibe riayetle mükelleftir. Adalet prensipinin kökleri, İslâm tarihini aşan çok uzak mazidedir. Her şeyden evvel, heyet-i içtimaiyenin zemin ve temelini teşkil eden ahlâkın adaleti hazırladığı söylenmişti, filhakika «ahlâk-ı İlâhî adaletle tahallük edilir»⁵⁷, adaletsiz bir millet ahâksızdır ve islâmiyete de mensup olamaz. Bu suretle hâkimiyeti ve hükümrani, topluluğun bizzat ahlâkı ve «tahallük» tarzı olan adalet hudutlamaktadır. Adalet hakikî medeniyetin, binaenaleyh beşeri saadetin «üssülesası»dır. adaletsiz bir hükümetin pâyidar olmaması lâzımdır. Tarih, adaletsiz bir Devletin pâyidar olduğunu göstermiş olsa dahi, hiç bir aklı selim bunu kabul edemez. Adalet, Kur'anı Kerimin siyaset (âmme hukuku) prensipleri içinde baş yeri işgal etmektedir : Osmanlı İmparatorluğuna da intikal eden bu kaide muhtelif eserlerde ve metinlerde daima zikr ve Padişaha «itidal üzere» hareket etmesi tavsiye edilir⁵⁸. Adalet İlâhî bir emirdir, en büyük bir siyaset kaidesidir ve iktidarı mutlak surette tahdit eder⁵⁹. Yalnız insanlar üzerinde değil, Devletlerarası münasebetlerde de adaletin rolü mühimdir. Ancak adalet ve hukuka riayet şartile, mahkûm bir millet, hâkim bir milletin «bârı

55) Enver Rıdvan : *Hitabiyat*, s. 30 - 31 — Mustafa Şeref : *Fukahaya Göre Hukuku Âmme*, zikredilmiştir, s. 82 - 83 — Veliyüddin : *Hukuku İslâm*, s. 258.

56) Abdülâziz Çavuş : *Anglikan Kilisesine Cevap*, 1340, s. 166, 167 — Mardinî Zade Mehmed Arif : *Hikmeti Edyan*, (Sırat-ı müstakim, 1324, No. 2), s. 17 — Seyh Muhsini Fâni Elzahiri : *Yirminci Asırda İslâmiyet*, s. 149 - 152

57) Enver Rıdvan : *Hitabiyat*, s. 13; *İslâm ve Adalet*, (Sadayı Hak, 1324, No 9, s. 1) — Mustafa Şeref : *Fukahaya Göre Hukuku Âmme*, s. 83

58) Musa Kâzım : *Kâlliyat*, s. 35, 106, 241, 244, 281 - 282; *İslâmda Usulü Meşveret ve Hürriyet*, s. 7 — Osmanlı İmparatorluğu için bk.: *Naima Tarihi*, cild I, s. 30.

59) Mahmud Hamza (Demsk-il-Şam Müftüsü) : *Bakayı Saltanatı Osmanîye*, s. 8. — Seyh Muhsini Fâni : *İstikbale Doğru*, s. 32. — Mehmed Atıf : *Medeniyeti Ser'iyeye, Terakkiyat-ı Diniye*, s. 13.

tahakkümüne» katlanabilir, halbuki zamanımızda Avrupanın müstemleci-lik siyasetinde riayet etmediği bir kaide de adalettir⁶⁰.

Adalet, İslâmın müsavatını kristalize eden bir mefhumdur. İslâmın bu adalet duygusudur ki, Hazreti Ömer'e bir hutbesi esnasında «sende bir iğrilik görürsek kılıçlarımızla doğrulturuz» dedirtmiştir⁶¹.

c — *Huruç kaidesi* : Fakat adaletin, İlâhî kanunlara riayetsizliğin bir müeyyidesi vardır : Huruç. Müslümanlık adaletten ayrılan, şer'i hudutlara riayatkâr olmayan Emirlere (Devlet reislerine) karşı Müslümanların hurucuna cevaz vermiştir. Bilfarz durumu Hilâfet müessesesine tatbik edelim. İslâm dini, yalnız ihtiva ettiği esaslar dahilinde «icrayı adli emretmiş» ve müslümanlara karşı mesuliyeti Tanrı huzurundaki mesuliyet ile aynı addetmiştir. O kadar ki, Halife, Hak yolundan inhiraf ettiği takdirde, Şeriatın tâyin ettiği hükümler dairesinde «kendisini hal' yahut katletmek» (huruç yahut ihtilâl) bütün Müslümanlar üzerine vacip olur⁶².

Adaletin müeyyidesi, zulüm ve istibdadın, anarşi halinin İslâmiyetle kabili telif olamayacağı hususunda bir delildir. Adaletin bir müsavat âbidesi. İlâhî bir emir halinde âbideleştirilmesi dolayısıyla zulüm ve istibdat yahut da tagallüp bahis mevzuu olamaz, zira böyle bir durum İslâmın adaletçi ve hürriyetsever zihniyeti ile taban tabana zıttır. İslâmî kaidelerden geniş bir inhiraf alâmetidir⁶³. Hükûmeti zalimeye, «hükûmet» demek bile abestir, o bu isme lâyık değildir, zira istibdat şer'an da, aklen de merdud bir fikri batıldır, fena ve gaddar bir Hükümdar da İlâhî bir cezadır⁶⁴.

ç — *İktidarın diğer hududu olarak meşveret* : Hâkimiyeti hudutlayan, diğer bir İslâmî siyaset prensipi de meşverettir : Meşveret de, İslâmî siyasete tekaddüm eden bir prensiptir. Kur'anı Kerimin istikra ettiği dünyevî esasların en ehemmiyetlilerinden biri olan ve bir nevi halk murakabesine de yer veren şûrayı ümmet veya meşveret iki âyeti kerime ile meşruiyet kesbetmiştir: «Her işte Ümmetinle müşavere et», «bütün

60) *Hanoto'nun hücumuna karşı Şeyh Muhammed Abdüh'un cevabı*, s. 50, 52.

61) Abdülâziz Cavis : *Anglikan Kilisesine Cevap*, s. 166.

62) *Aynı eser*, s. 50 — Şevketî (Esref Efendi Zade) : *Sây ve Sermaye Mücade- lâtının Dinen Sureti Halli*, s. 8.

63) Said Halim Paşa'nın eserlerine bk.: *İslâmlaşmak*, s. 14-15 ve *Buhran- larımız*, s. 18, 19-20. — Mustafa Sabri : *Dini Müceddidler*, s. 205 — Mahir : *Mucizati Kur'aniye*, (Sırat-ı müstakim, 1324, No. 3), s. 41 — Musa Kâzım : *Külliyat*, s. 282 — Şeyh Muhsini Fâni Elzahiri : *Yirminci Asırda İslâmiyet*, s. 151-153.

64) Dergüzini Zade Hasan Rıza İbni Ahmed : *Ser'i Siyasi Şerh-i Kanunu Esasi*, s. 12-13 — Mustafa Zihni : *İslâmda Hilâfet*, s. 4 — Abdülâziz Cavis : *Anglikan Kilisesine Cevap*, s. 167.

Müslümanların işi beyinlerinde şuradan ibarettir», yani Müslümanlar bütün işlerini müzakere usulü ile hall-ü fasl etmelidirler⁶⁵. Şer'an bu derece önemi haiz bir hükümet kaidesi olan Meşveret dolayısıyla «hilâfet-i İslâmiye şekli meşrutiyetin en parlak delilini irae eylemektedir». Asr-ı Saadette, Hazreti Muhammed'in bizzat başvurduğu bu usule halefleri de devam, verimli neticeler istihsal etmişlerdir. Yalnız, o devrin meşveret usulü ile bugünün parlamento müzakereleri arasında fark vardır, bununla beraber prensip aynıdır. Verimli neticeleri iktifat olunan bu usul, Şûrayı Ümmet tariki, İslâm âlemi üzerine çöken istibdat ve zulüm kâbusları içinde sarsılmış, istifade edilmemiş ve yok olmaya yüz tutmuştur.

d — *Devlet Reisinin mesuliyeti* : Meşveret adl ile birlikte, âmme hukukunun diğer ve mühim bir kaidesini vücude getirirler : Hükümdarın mesuliyeti. Adalet ve Meşveret Devletin ve hükümetin en yüksek icrai ve teşriî salâhiyetlerini haiz olan Halife - Hükümdarın raiyesine (halka) karşı mükellef bulunduğu vazifeleri ve iktidarının sınırlarını tayin ederler, ahlâkî hudut olan adalet, ve fiilî bir hudut olan meşveret, (her ikisinin de birer emr-i İlahî olduklarını unutmamak şarttır), Devletin kendi kendini takyidini mümkün kalar, bu meşrutiyet meselesidir⁶⁶. Haksız yolundan döndürülemediyen Halifeye karşı huruç, veya onu yerinden atmak Müslümanlar üzerine farz olmaktadır. Bu «inorganisé» bir ihtilâl hakkı karakterine sahiptir.

e — *Hükümet şekli meselesi* : Şura ve adl o kadar mühimdir ki, bu iki prensipe dayanan Devletin şeklini aramaya lüzum yoktur. İslâmiyet hükümet şeklinden ziyade ahlâkiyatla meşgul olmuştur. Kur'ana riayet, adalet (hakkaniyet) ve Meşverete dayanmak şartile İslâmiyet her türlü Devlet rejim ve hükümet şekillerini kabul etmektedir. Hükümdarlık, Cumhuriyet, muhtelif velâyet şekilleri arasında bu itibarla hiç bir fark gözetmez⁶⁷.

f — *Devlet işlerinin ehline tevdi* : Hâkimiyetle ilgili olarak Kur'anı Kerimin vazettiği bir esas da, bir emanetullah olan Devlet işlerini (tedbir-i

65) Mardinî Zade Ebül'ülâ : *Surei Şura*, (Sırat-ı müstakim, 1324, No. 1, s. 6-7) — Ali Haydar Emin : *Delâil Meşveret*, (Sırat-ı müstakim, 1324, No. 2), s. 26-27 — Manastırî İsmail Hakkı : *Usulü Meşrutiyete Karşı Husemî Mülletin İtirazatına Müdafaat Muhikke*, (Devamlı yazı. Sırat-ı müstakim, 1324, No. 14), s. 209 — Musa Kâzım : *Kulliyat*, 1. 279-280; *İslâm'da Usulü Meşveret ve Hürriyet*, — I. H. (Kocaemir Zade) : *Ümmet-i İslâm Teşkilâtı Esasen Nasıldır, Bugün Nasıl Olmalı* 1332, s. 9 — Mehmed İzzet (Akcaabad Müftüsü) : *Mir'atı Meşrutiyet*, 1326, s. 7-15. — Mehmed Hilmi : *Şariat İsteriz Diyenlere Kılavuz*, 1326, s. 8-9.

66) Mustafa Serref : *Fukahaya Göre Hukuku Âmme*, s. 82.

67) Abdülâziz Cavis : *Anglikan Kilisesine Cevap*, s. 167-190.

umur-u memleketi ve tesviye-i mesalih-i ümmeti) ehline tevdi etmektir. Devlet umuru, din işi, nihayet bir şeriat ve ahlâk işi olunca, bu gibi faaliyetin, Tanrının bir emaneti olduğu ve Tanrı emanetlerini de en kabiliyetlilere vermek icabettiği aşikârdır. Bu takdirde, mesalih-i âmme- nin tevdiinde akrabalık, «hasep ve nesep» aranmayacaktır; bu ehliyetin şartı Allah korkusu, yani takva'dır. Takva'nın hususiyeti ise, Allahın ve kulların hukukuna tecavüzden çekinmektir. Böyle bir endişe ve hisse sahip olan kimsenin herşeyden evvel her iki hukuka da derin bir vukuf sahibi olması icabetmektedir. Netice itibarile, Devlet (ve din) işlerini deruhte edecek kimseler vazife ve memuriyetlerine ait bilgi, «istikamet ve reviyetle» mücehhez, muktedir şahsiyetlerdir. Hükûmet-i fazılaya giden yol bu suretle istikamet, ehliyet ve adalet duraklarından da geçmelidir⁶⁸.

g — *Hükümdara itaat (siyasî mükellefiyet)*: Hilâfetin muhtelif şartlarına inzimamen, âdil, memleket işlerini ehliyete göre tevzi eden ve Meşveret kaidesini tatbik ile mükellef olan Halife veya her hangi bir İslâm Hükümdarı, hiç bir zaman raiyesinin haklarını çiğneyen bir müstebit ve zalim olamayacağı gibi, bir yarı ilâh da olamaz ve kendisini bu şekilde gösteremez. Tâbi bulunduğu siyasî ahlâk (şeriat-ı içtimaiye) buna mânidir. Zaten böyle olsa dahi, ülülemrin istibdat ve zulme sapması halinde huruç ve ademi itaat kaidesi tatbik edilecektir. (*إِذَا الطَّاعَةُ فِي الْمَعْرُوفِ*) *Innemetta âte fil marûf* düsturu bu müeyyideyi temsil etmektedir. İslâm tarihinde bu daima böyle olmuştur. Gaddar bir padişah zamanında, bu kaideye başvurmayan ve ona itaat eden halkın bu kusuru hiçbir zaman İslâmiyete atfedilemez. Şu halde, Avrupalıların İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamelerinden uzun zaman önce, İslâm dini, «marufu emretmiyen, yani kanunsuz hareket eden zalim Hükümdarların keyfî ve gayri kanuni emirlerini tanımamayı» emretmiştir. Bu Müslümanlar için sadece bir hak değil, aynı zamanda bir vazifedir⁶⁹. Ülümre itaat, İslâmiyetin hâkimiyet için vazettiği bir kaidedir. Fakat bu kaide ancak yukarıki izahlarla birlikte tetkik edilmelidir. Muhakkak olan, Halifeye, ülümre itaat şarttır ve köklü bir kanundur. Halife (Osmanlı Padişahını gözönünde bulundurarak söylemek icabederse), Tanrının sâye ve gölgesidir, güneşin yaktığı insanlar nasıl bir gölgeye sığınmak isterlerse, bütün zayıf ve mazlûmlar, haksızlık ve adaletsizlikten, hayatın kötülüklerinden kaçanlar, doğru yolu ve refahı

68) Musa Kâzım : *Külliyat*, s. 243 - 245; *İslâmda Usulü Meşveret ve Hürriyet*, s. 4, 6 - 7.

69) Mustafa Sabri : *Dini Müceddîdler*, s. 93 - 94 — Mehmed Fehmi : *Hikmeti Hukuku İslâmiye*, s. 52 — Şeyh Muhsini Fâni Elzahiri : *Yirminci Asırda İslâmiyet*, s. 152 - 153, 180 - 181.

onun idaresinde bulur, dünyevî refaha bu suretle nail olurlar. Bu itibarla padişaha itaat şarttır, itaatsizlik Allahın gazabını o millet üzerine çevirir ve müslüman topluluğunda bir gedik açılmış olur⁷⁰.

3 — *İslâmî devlette halk unsuruna (idare edilenlere) ait esaslar :*

İslâmcı mütefekkir ve müelliflerin hâkimiyete müteallik İslâmî siyaset kaideleri hakkındaki izahlarını müteakip, İslâm Devlet mefhumuna varmak için halk meselesine mütedair kaideleri gözden geçirmek lâzımdır. Hâkimiyet sahibinin haiz olacağı şartlara mukabil, idare edilenlerin de muhtelif mükellefiyetleri vardır. Bunlardan birisinin, ülülerme itaat olduğu kaydedilmişti.

a — *Cemaat ve ittihad kaidesi :* İkinci Meşrutiyetin İslâmcı mütefekkirleri bilhassa diğer bir şart bulmaktadırlar : Cemaat veya ittihat. Cemaat veya ittihattan maksat, bütün İslâmların, ayrılık dâvası gütmek-sizin birbirile kenetlenmeleri ve geniş bir İslâm Birliği vücade getirmeleridir. Müslümanlar arasında içtimaî rabitaların temelini atan bu «Kanunu Esasî İslâm» şu kelâmı İlâhîdir: (*أَنَا الْمَرْءُ مَثْوُونَ أَحْوَى*) «*Innemel mü'minûne ihve*» (Bütün Müslümanlar kardeşten başka birşey değildir), şu halde bütün müminler kardeşdir. Bu kardeşlik, yani uhuvvet Müslüman beynelmileliyetinin en mânalı fakat en sağlam temelidir. Bir Müslüman, aile ve kardeşinden fazla cemaatını düşünmelidir⁷¹. Bu husus üç Hadisi Şerifle de müeyyettir⁷². İslâmın dünyevî siyaset umdelerinden, kurtuluş yollarından, «vesilei necatı uhreviye» sinden maduttur⁷³. Zaten söylendiği gibi, «dünyada İslâmın pâyidar olması ittifak ve ittihada, ittihat da sevişmeye, muhasini ahlâka mütevakkıftır», millî ve dinî bir sevgi, bağlılık bu ittihatta saklıdır; onu tahakkuk ettirmek, İslâm âleminin yükselmesi demektir⁷⁴.

Cemiyet ve cemaat, toplu olarak birbirinden ayrılmamak zaten, birbirleriyle mücadele halindeki insanlara Rabbin ihsan ettiği bir lûtuftur⁷⁵. Bu nimeti tepmemek her müslümanın vazifesidir. Tanrı nimeti olan bu

70) *Hukuku Selâtin*, zikredilmiştir, s. 7, 15 — Mehmet İzzet: *Bir'atı Meşrutiyet*, s. 27.

71) Ahmed Naim: *İslâmda Davai Kavmiyet*, s. 19-20. — M. Şemseddin: *Zulmetten Nura*, s. 76.

72) Ahmed Naim: *Aynı eser*, s. 20.

73) Ahmed Naim: *Aynı eser*, s. 21: «Elhasıl cemaat, hep cemaat! Din-i İslâmın umde siyaseti dünyeviyesi, vesilei necatı uhreviyesi hep cemaattir».

74) Enver Rıdvan: *Hitabiyat*, s. 48, («Binbir Hadis» müellifi Mehmed Arif'in bir tefsiri).

75) Ahmed Naim: *Aynı eser*, 28-29.

cemaat, Kur'an ve hadislerin din sevgisi ile terbiye ettiği büyük İslâm birliğidir. Şu halde bu ittihadı İslâmı kuvvetlendirmemek, muhtelif ayrılıklar tevlit ederek birlik bağını sarsmak ve zayıflatmak dalâlettir; Allahın Kitabı, Peygamberin Sünneti ile mümin arasındaki rabıtayı koparmaya çalışmaktır. Böyle bir teşebbüse kalkışan ise, ancak «bâgî» lik ile vasıflandırılabilir. Netice itibarile, kavmiyet ve asabiyet ihtirası içinde ve «kör bayrak» altında toplananların İlahî bir cezaya çarptırılacakları şüphesizdir ve yerleri de cehennemdir⁷⁶. İslâmların büyük bir ittihat halini muhafaza etmeleri, ve bu blokun hiç bir yerinde çatlak ve kırık bulunmaması İslâmî bir âmme hukuku kaidesidir. Aksi halde inkıraz ve ilâhî ceza tehlikesi dâima mevcuttur.

b — *İslâmiyette halkçı ve demokratik zihniyet* : Diğer bir kaide olarak da, İslâmdaki halkçı ve demokratik zihniyeti ve vücutte getirdiği halkçı idareyi zikretmek lâzımdır. Filhakika, raiye'ye karşı mesuliyet hissi, adalet ve meşveret ile zaten tesis edilmiştir. İslâm, VI. asır Avrupasına büyük bir halâskâr olarak görünmüştür. Çünkü bu tarihte Avrupa harp ve mukatele içinde idi. İslâmiyetin getirdiği tevhid esası insanları birleştirmekte, aynı seviyede tutmakta, adalet ve insafı hâkim kılmakta idi. Bu suretle, İslâmiyet fikri kütle ve kıt'aları cezbeden bir mihrak halinde parlatmıştır. İslâmiyet yalnız müslimlere değil, gayri müslimlere de Müslümanların haiz olduğu hukuku, ibadet ve vicdan hürriyetini tanımıştır, haklarının ihkakını kabul etmiştir⁷⁷.

Fakat, Şeriatı Ahmediye istibdat ve zulüm pençeleri altında kıvranan mânen aç insanları kendine dâvet ettiği zaman karşısında menfaatlerinde müşterek iki hasım bulmuştur: Ruhban ve Zadeğân. Bunlara hükümdarlar, nüfuz ve servetlerinin elden gideceğini hissedenler de iltihak etmiştir. Onlar için tevhide iman menfaatlerine tamamen aykırı idi. İslâm, her şeyden evvel imtiyazlı sınıflara karşı mücadele etmiştir⁷⁸.

İslâmiyet evvelâ, dini baskısı altına alan bir ruhanî sınıf tanımaz ve böyle bir sınıfın mevcudiyetini şiddetle reddeder. Saniyen, zadeğân ve imtiyazlılar zümresi olarak da bir sınıfı asla kabul etmez. Bu bakımdan Aristokrasinin mevcudiyetini bilmemekte ve tecviz etmemektedir. Eğer onda aristokrasi hissi varsa, bu yüksek mevkilerde bulunanların umumî saadeti kâfil olmalarından doğan bir itimadın neticesidir. Bu itibarla, İslâmiyet, umumî bir müsavât ve tevhid bakımlarından demokrat ve

76) Ahmed Naim: *Aynı eser*, s. 23, 41. Bu fikirlerle, Mesrutîyetin diğer ve mühim fikir cereyanlarından birisi olan «Türkçülük cereyanı» tenkit edilmektedir.

77) Abdülâziz Cavis : *Aynı eser*, s. 199, 190, 199, 200 - 205.

78) Abdülâziz Cavis : *Aynı eser*, s. 204 - 205.

halkıdır⁷⁹. O derecede ki, zadedgânlık bir inkıraz alâmeti sayılmaktadır. Bilhassa son ve büyük bir İslâm Devletinde, Osmanlı İmparatorluğunda, İlimiye sınıfında zuhur eden zadedgânlık hakiki bir sukut sebebi teşkil etmiştir. Zadedgânlık «mutlak ve müstebit idarelerin mevlûdudur»⁸⁰. Müstebit hükümdarların etraflarına topladıkları suç ortaklarıdır. Nihayet İslâm âleminin tereddisi kendisini tevlit eden, zaferlerini ve itilâsının sağlıyan demokrat ruhun (ve şeklin) kaybolmasına atfeilmektedir⁸¹.

Mütegalibe (Ruhban ve Zadedgân) ve imtiyazlı sınıfa malik bulunmayan bir İslâm heyeti içtimaiyesinde, siyasi iktidarın sahibi, halk ile karşı karşıya kalmakta ve aralarında biri bulunmamaktadır. Fakat unutulmaması lüzumlu olan cihet, iktidarın evvel beevvel «Şeriatın sadık bir hizmetkârı» olduğudur. Bu hâkimiyet tebaaların şahsi hürriyet ve müsavata «gücü yettiği kadar hürmet etmek mecburiyeti kat'iyesinde» ve aynı hürriyet ve müsavatın neticesi olan teazüdü içtimaiye hürmet ve riayetle mkükelleftir. Aksi taktirde, iktidar mahiyetini, hukukunu ve meşruiyetini kaybeder ve «hâkimiyeti islâmiye» olmaktan çıkar⁸². Bu bakımdan İslâm'da bir nevi otolitimasyona işaret edilmiş olmaktadır. Ve Kur'andan, psikolojik, ahlâkî bir iktidar, ferdi haklar muvazenesi, karşılıklı sınırlanma sistemi inbiyas etmektedir. Her vazîfenin hürriyete müstenit bulunması keyfiyeti de, durumun diğer bir izahıdır⁸³.

c — *İslâmiyet ve İnsan Hakları* : İslâmcılar bu açıklamalarıyla, İslâm'da ferdi haklar meselesine gelmiş bulunmaktadırlar. Modern demokrasilerle yapılacak mukayeselerde, İslâmiyetin insan haklarını, İnsan ve Yurttaş Beyannamelerinden asıllarca evvel ilân etmiş bulunması tezlerini destekleyecek en kuvvetli delildir.

79) Said Halim : *Buhranlarımız*, s. 20; *İslâmlaşmak*, s. 6-7, s. 11 : «... Kaldı ki, cemiyetin saadetini, refahını temin eden şey tefevvuku şahsiden ibaret olduğu için bilmukabele cemiyet de ona karşı takdir, hürmet, muhabbet göstermekten geri durmayacağı gibi zımanı idaresini kemali itimad ile onun eline tevdi eder. İşte bunun içindir ki, cemaati İslâmiye arasında yüksek tabakalar demokrasiye, aşağıdaki tabakalar ise aristokrasiye mütemayil bulunurlar. Yüksek tabakalar demokrattar : zira zayıfların hakkını müdafaa ve icinde yasadıkları cismanî, ruhanî ahval ve şeraiti islâh ederek saadetli müstereke tahakkukunu temin eden ancak onlardır. Aşağıdaki tabakalar aristokratik hissiyat besler, şu itibarla ki; ihrazını arzu ettikleri ve saadetlerini ancak orada gördükleri tefevvuku şahsiyl hürmetlerle, takdirlerle telâkki ederler.»

80) M. Şemseddin : *Zulmetten Nura*, s. 181.

81) Abdülâziz Cavis : *İslâm ve Medeniyet*, (Sebilürresad, 1334, No. 371, 4. yazı), s. 128.

82) Said Halim : *İslâmlaşmak*, s. 13, 14.

83) Seyh Muhsini Fânî : *İstikbale Doğru*, s. 28 — Seyh Müsr Hüseyin Kıydavî'nin nutku (Müslüman Protestosu, 1919, s. 23).

Umumî mahiyette insan hakları problemi, İslâmiyeti zaten meşgul etmiştir. Şu halde modern demokrasileri vücade getiren bir program, modern ihtilâllerin bir zihniyeti eseri olarak kabul edilen Haklar Beyannameleri ile, Kur'anın insanlara bahşettiği haklar arasında mübâyenet yoktur, bu ayniyet, Hukuk-u Beşer Beyannamesi ile İslâmî prensipler karşılaştırılmak suretile tesis dahi edilmiş ve Beyannameye nazaran İslâmiyete on dört asırlık bir kıdem ve öncülük hakkı tanınmıştır⁸⁴.

Garbin «insan hür olarak doğar» vecizesile islâmiyetin «insan yaşamak için doğar» kaidesi arasında, gaye bakımından bir fark yoktur. İslâmiyet nazarında hayatın zarurî şartları olan üç hak, «hakkı hürriyet, hakkı ismet ve hakkı temellük» tür⁸⁵:

İslâmcıların ekseriyeti, Seyid Beyin bu tasnifini teyit etmekle beraber, İslâmiyetin hürriyet, müsavât ve uhuvvet telâkkisi üzerinde durmaktadır⁸⁶. Kanunu Esasilerde münderiç hürriyet, Kur'anın dünyaya müteallik siyasi hükümlerinden maduttur. Ve bu hürriyet, istibdatın gayrı makul ve gayrı meşru ve batıl kayıtlarından âzade, mevzu kanunlar, dinî kaideler ve millî âdetlerle mahdut bir hareket serbestisidir⁸⁷. Garp medeniyetinin muhtelif tekâmüller neticesi ulaştığı ve dört elle sarıldığı hürriyete, müslümanlık kadar ehemmiyet veren ve «şahsî hürriyet masuniyetini gözetin» hiç bir din ve kanun yoktur⁸⁸.

Müsavata gelince, İslâmiyetin, içtimaî temel addettiği mefhumlardan birisidir. İslâm cemiyeti ve Devleti, Tevhid doktrini gereğince, demokratik mahiyeti icabı müsavâtı tesis şartı ile kurulmuştur. Müslüman cemiyetin zemini müsavâtla örülmüştür. Müsavat, dinî hukukun en esaslı bir hükmüdür. «Daha doğrusu Müslümanlığın hukuku nâsa verdiği ehemmiyet bizzat Hakkullaha karşı gösterdiği ihtimamdan çok ziyadedir»⁸⁹. Bununla beraber, müsavâtın da hürriyet gibi hudutlandığını⁹⁰. İslâmda müsavâtı kâmi-

84) Bedî Nuri: *Hakkı İntihap*, 1330, s. 64, 68 — Kolcalı Abdülâziz: *Kur'an-ı Kerim ve Kanunu Esası*, 1326. Bu hususta bilhassa şu esere bk.: «*Hak mefhumunun ve kuvvei müeyyidesinin sureti telâkkisi hakkında İslâm felsefesi hukuku ile Avrupa felsefesi hukuku arasında bir mukayese*». Müderris Seyid Beyin bu konferansı 1338 tarihini taşıyan bir risale halinde neşredilmiştir. Mevzuumuz için bk.: s. 34-48.

85) Seyid: *Aynı Konferans*, s. 37.

86) Said Halim: *Buhranı İçtimaimiz*, s. 21-22, 23-25, 26-33 — Şeyh Muhsini Fâni: *İstikbale Doğru*, s. 28-29; *Yirminci Asırda İslâmiyet*, s. 205-215.

87) Musa Kâzım: *Külliyat*, s. 250 — Şeyh Muhsini Fâni: *İstikbale Doğru*, s. 250.

88) Şeyh Muhsini Fâni: *İstikbale Doğru*, s. 28 — Şeyh Abdülhak Bağdadî. *Zikredilen eseri*, s. 18 — Mehmed Fehmi: *Zikredilen eseri*, s. 26 — Şeyh Muhsini Fâni Elzahiri: *Yirminci Asırda İslâmiyet*, s. 199-205.

89) Şeyh Muhsini Fâni: *İstikbale Doğru*, s. 29.

90) Musa Kâzım: *Külliyat*, s. 274-280, 282-283.

lenin mevcudiyetini⁹¹ unutmamak lâzımdır. İslâmiyetin sosyalizmle olan mukayese veya rabıtası bu noktada tesis edilmek istenmiştir. Filhakika, İslâmiyet ne dereceye kadar sosyalizmle kabili teliftir? Durum komünizmle izah edilemez, zira komünizm şer'i şerife mugayirdir. İslâmiyet Marksist bir ihtilâli kabul etmemektedir. Ancak Kur'anın tesis ettiği hayat şekli benimsendiği takdirde Garbin içinde bocaladığı içtimaî mücadeleler «kökünden zail olabilecektir. İslâmî esaslara nazaran, dünya servetine mağrur, fakirleri istihkar eden sermayedarlar makbul değillerdir. Tanrı Karûn'dan daha fazla servet ve sâman sahibi kimseleri de helâk etmiştir⁹². Uhuvvet de islâmın tabii ve ferdî haklarından birisidir⁹³, aynı zamanda, evvelce de görüldüğü gibi, dinî uhuvvet, büyük İslâm birliğini vücade getirecek en mühim içtimaî bağdır⁹⁴. Fakat, bilhassa kayda değer cihet, İslâmiyetin sübjektif ve mücerred hakdan ziyade, ferde vazife tanımış olmasıdır. Fert, vazifesini ifa edebilmek hakkını talep edebilir⁹⁵.

d — *İslâm Devletinin vazifeleri* : Şeriata müstenit, idare edenlerle edilenleri, Meşveret, Adalet ve tabii haklarla birbirine bağlayan İslâm Devleti, İslâmcı tetkiklere göre, bazı mükellefiyet ve vazifelere sahiptir. Bu Devlet, herşeyden evvel ecnebi boyunduruğunu kabul etmemek. istiklâlini tesis ve idame ile mükelleftir. İslâmî Devlet, emperyalizme yer vermiyecektir. Nihayet İslâm Devleti medeniyet alemdarlığını deruhte etmelidir. İslâmiyetin inkilâpçı ve yeniliksever zihniyetini yayacak olan İslâm Devleti medeniyeti iki şekilde tesis edecektir : Ülkesini, yahut yerleşeceği ülkeleri, iktisadî refah ve itilâyâ mazhar kılacaktır, nihayet perişan kavimlerin kurtarıcısı olarak, hürriyet ve adaleti saçacak, bütün siyasi müesseseleri malûm âmme hukuku prensipleri yani şeriati içtimaîye üzerine bina edecektir. İslâm Devleti, temeli olan dünyevî esaslarda bu medeniyet enerjisini bulacaktır. Yeryüzü Devletleri arasına bu suretle daha fazla ahlâkîlik yayılacaktır, bir Devletlerarası ahlâk teessüs edecektir. Bir İslâmcının söziyle, dünya böyle bir ahlâka muhtaçtır, netekim «tahdid-i

91) Koca Emir Zade : *Ummeti İslâm Teşkilâtı Esasen Nasıldır, Bugün Nasıl Olmalıdır ?*, s. 10 - 12 — Said Hallm : *İslâmlaşmak*, s. 9, 29; *Buhranı İçtimaimiz*, s. 21 - 22, 23 - 25, 26 - 33 — Mehmed İzzet : *Mir'atı Mesrutiyet*, s. 16.

92) Şevketi (Eşref Efendi Zade) : *Sây ve Sermaye Mücadeleâtının Dinen Sureti Halli*, 1342, s. 11 - 30 — Abdülâziz Çavuş : *Anglikan Kilisesine Cevap*, s. 207 - 208.

93) Mehmed İzzet : *Mir'atı Mesrutiyet*, s. 23 - 25 — Ahmed Naim : *İslâmda Davai Kavmiyet*, s. 21, 28.

94) İslâm âmme hukuku prensiplerinden cemaat ve ittihad tedkik edilirken görülmüştü, bk.: s. 22.

95) Bu durum bilhassa kayda değer. Bk.: Mustafa Şeref : *Fukahaya Göre Hukuku Âmme*, s. 82

teslihat konferansı» yerine «tahdid-i ihtirasat konferansı» toplamak daha münasıptır⁹⁶ ve dünyanın, bozulan Garp ruhunun buna şiddetle ihtiyacı vardır, zira bütün ilim ve sanayiine mukabil temiz ve pürüzsüz bir ahlâkî İslâm dünyasında bulabilir. Kur'an nasıl bir anarşi halini bundan on dört asır evvel teskin ve tanzim ettiyse, XX. asırda da aynı tesirle aynı büyük vazifesini başarabilir.

III — İslâmî Doktrin tarafından belirtilen prensiplerin tekabül ettikleri Devlet sistemi ve nazariyesi; Hükümet şekilleri arasında islâmî hükümet şeklinin yeri

İslâmî doktrin evvelâ bir nokta üzerinde duracaktır : Evvelce kaydedildiği veçhile, Adalet ve Meşverete, Şeriatı Ahmediyeye müstenit bir Devletin şeklini tasriha lüzum yoktur, bu Devletin ahlâkî sistemine bağlıdır⁹⁷. Bununla beraber, muhtelif hükümet şekilleri arasında, İslâmî hükümet şeklini tâyin mümkün müdür? Mesele muhtelif müellifler tarafından gözden irak tutulmamış, ve bazı aydınlıklar verilmiştir.

1 — Meşrutiyet ve Hilâfet-i Kâmile nazariyesi :

a — Meşrutî şekil ve hususiyetleri : İslâmî hükümet şekli herşeyden evvel Meşrutidir ve Avrupaya nazaran eskidir. İslâmî hükümet şeklinin ilk kadrosu bu suretle ortaya çıkmaktadır. Zira, Müslümanların Hükümdarlarını seçmek salâhiyetleri mevcuttur. Makamını intihapla işgal eden Hükümdar aynı zamanda bir Halifedir⁹⁸. İslâmî hükümet şekli olan meşrutiyet şer'îdir. «Hükümeti Meşrutai Şer'îye» yeni değildir, Peygamberin zamanından beri mevcut «Hükümeti Mukaddesei İslâmîye»⁹⁹ dir, mutlak ve Cumhuriî şekillerden de ayrılmaktadır. Hükümdar nasbı mutlak ve Cumhuriî hattâ Meşrutî şekillere nazaran farklar arzelmekte ve böylece kendine has karakteri iktisab etmektedir. Meşrutî hükümette riyaset bir hanedana, Cumhuriyette halkın reyine, Mutlakiyette arzusu kanun olan

96) Şeyh Muhsini Fâni : *İstikbale Doğru*, s. 17, 19 — Musa Kâzım : *Külliyyat*, s. 279 - 285 — M. Semseddin : *Zulmetten Nura*, s. 73 — Abdülâziz Cavis : *Anglikan Kilisesine Cevap*, s. 172, 206, 208, 210 — Şevketî : *Zikredilen eseri*, s. 20 — Mustafa Sabri : *Zikredilen eseri*, s. 78 - 88.

97) Bk. : s. 20.

98) Mehmed Fehmi : *Hükümeti Hukuku İslâmîye*, s. 50 - 52.

99) Dergüzini Zade Hasan Rıza İbni Muhammed : *Ser'î Siyasi ve Serh-i Kanun-u Esasi*, s. 12 - 13.

bir hanedan mensubuna aittir. Fakat, İslâmiyetin hükûmet şekli olan «Hilâfeti Kâmile» de, bunlardan farklı vasıflar vardır. Fılvaki Hilâfeti Kâmile ne demektir? Bu öyle bir «Hükûmeti İslâmiyedir ki, anda riyaseti hükûmet tevarüs tariki ile bir hanedan efradına münhasır olmayıp ârayı ümmetle efradı milletten» muayyen şartları haiz bir şahsa aittir, ve bu kimse feragat veya vefat yahut da azil edilmedikçe makamı hilâfeti muhafaza eder ve her türlü hareketinde şeriata tâbi kalır. Hilâfetin diğer şekillerden bir farkı da, efradın yalnız dini işlerini değil, aynı zamanda dünya işlerini de tanzim salâhiyetine sahip bulunmasıdır, yani din - Devlet ayrılığı bu rejimde, söylendiği veçhile, yoktur ve bu şekil sırf iki cephesile mürekkep bir devlettir¹⁰⁰. Fakat yine işaret edildiği gibi, teokratik meşrutiyet (Hilâfeti Kâmile) esaslarında meşveret ve adalet yoluyla, hükümdarın mes'uliyetini ve şeriata bağlılığını tesis suretile, hakkın reyine ve murakabesine de kısmen yer vermiştir. İslâmcılar bu durumu demokratik bir veçhe saymaktadırlar. bahsettikleri demokrat ruh ve şekil bu noktada mündemiçtir¹⁰¹.

b — *Mutlakîyetin reddi* : Fakat burada bir sual sorulabilir? : Hilâfet rejimi ile ifade olunan meşrutî sistemde hükümdarın kanunlarla mukayyet olduğu söylenmekle beraber, bu kanunların millet tarafından ısdar edilmemesi, hükûmet şekline tesir etmez mi, ve bu takdirde mutlak bir hükûmet şekli karşısında kalmıyor muyuz?

Sualin cevabını veren ve İslâmcı doktrini müdafaa eden eserinde Mustafa Sabri şöyle bir kıstasa başvurmuştur : Maksat kanunların halk veya mümessilleri tarafından ısdarı değildir, maksat «hükûmetin kanunu kendi kendine yapamaması ve yine kendi kendine tebdil edememesidir». Meşrutiyetin şekline değil de ruhuna nüfuz edildiği takdirde, Şeriata bağlı, ondan «muktebes» İslâm Devletlerinin birer meşrutiyet oldukları görülür, zira bu kanunları, hükûmet, «mesağı şer'i olmaksızın» kendiliğinden tanzim ve tâdil edemez. «İşte meşrutiyetin ruhu mânasını vücude getiren takyid!» Her hangi bir İslâm hükûmeti de böylece, hakikî ve meşru şekline yani teokratik meşrutiyet sistemine kavuşmuş olmaktadır¹⁰². Devletin kendini bizzat vücude getirdiği kaidelerle takyidi, meşrutiyet meselesini meydana çıkarmaktadır. İslâm bu prensipe, Garbe nazaran asırlarca evvel varmıştır¹⁰³.

100) Nehmed Ataf, yalnız bir forması intişar etmiş eserinde bu bapta mukayyeseleşmeye girişmiştir : *Medeniyeti Şer'îye, Terakkîyatı Diniye*, s. 10 - 13.

101) Bk.: s. 18 — Said Halim: *Mukallidliklerimiz*, s. 43 .

102) Mustafa Sabri : *Dini Müceddidler*, s. 80 - 81.

103) Mustafa Şeref : *Fukahaya Göre Hukuku Âmme*, s. 82.

2 — *Hilâfet ve İngiliz Meşrutiyeti ile mukayesesi :*

a — *Hilâfet* : Umumî olarak, Hilâfeti Kâmile nazariyesile karşı karşıya bulunmaktayız. İslâm meşrutiyeti teorisi bir Hilâfet nazariyesidir. Hilâfetin muhtelif mahiyetlerini, hakikî veya surî olup olmadığını, muhtelif İslâm fırkalarına göre mecburî veya ihtiyarî bulunup bulunmadığını, velhasıl Hilâfet doktrininin cidden alâka verici bahislerini, mevzu haricine çıkmak endişesile, tetkik arzusunda değiliz. Yalnız, Hintli bir mütefekkir olan Seyyid Abdülmecid'in, İngiliz Meşrutiyet nazariyesile mukayese ederek tahliline giriştiği İslâm meşrutiyet nazariyesini gözden geçirelim¹⁰⁴.

«Âmmei Müslimin» üzerinde velâyeti âmme ile icrayı hâkimiyet eyliecek bir Halife intihabı, İcmaı Ümmetle sabittir. Hilâfet Müslümanlar üzerinde Peygamberi temsilen dinin müdafii ve dünya işlerinin tanzim salâhiyetlerinin, muayyen şartları haiz bir kimseye tefvizidir. Salâhiyet tefvizi, halifeyi seçmek ve seçilen halifeye biat etmekle olur. Bu bakımdan gerek seçenlerin, gerekse seçilen Halifenin bu vazifeler için muktazi şartlara sahip olması icabeder. Fakat, bir velâyeti âmme olan Hilâfet aynı zamanda bir akittir. Halife intihap olunduktan sonra bazı ahval ve ahkâm dairesinde hareket etmek mecburiyetindedir, müslüman kitlesi de Halifenin sözü geçen usul ve ahkâm dairesinde icrayı hükûmet ettiği müddetçe ona mutlak surette itaatla mükelleftir. Halife, bu şeraite riayet etmediği takdirde, ona itaatsizlik farzolur ve hal'i mümkündür. Netice itibarile, taraflara mukavele şeraitine ademi riayet halinde mücazata müstahaktırlar. Burada görülen bir nokta da İslâmî meşrutiyet yahut Hilâfet sisteminin halkın reyine verdiği ehemmiyet, yani demokratik cephesidir¹⁰⁵.

Hilâfetin nazariyesi bu derece muhtasar bir şekilde izah edildikten sonra, Seyyid Abdülmecid İslâmî meşrutiyet nazariyesini İngiliz meşrutiyet nazariyesile mukayeseye tevessül etmektedir.

104) Seyyid Abdülmecid : *İngiltere ve âlemi İslâm*. Hilâfet hakkında bir çok İslâmîcilerin eser ve yazıları mevcuttur, fakat Seyyid Abdülmecid'in eserini muhtelif bakımlardan seçtik. Müellif evvelâ bir Hintlidir, Hindistan mütefekkirlerinin İslâmî ve mütareke hâdiselerinin tefsiri bakımından oynadıkları rol ise maîumdur. Ayrıca, Seyyid Abdülmecid bu fikirleri 8 Aralık 1910 tarihinde Londra'da münakaşalı bir konferans halinde vermiş ve derin alâka toplamıştır. Nihayet aynı müellif İslâm ve İngiliz meşrutiyet nazariyelerini mukayese etmiştir ki, bir yenilik teşkil etmektedir.

105) Aynı eser, s. 49 - 50, 58 - 59.

Evvelâ nazari sahada, İslâm meşrutiyeti nazariyesi bir akde veya mukaveleye müstenit bulunduğu için, içtimaî mukavele nazariyecilerinin fikirleri ile karşılaştırılmalıdır. Bu bapta, Hobbes, Locke ve Rousseau'nun fikirleri gözden geçirildikte, İslâmî meşrutiyet nazariyesi ile Locke'un izahları arasında uygunluk olduğu görülür. Filhakika, her iki nazariyede de hâkimiyet bir mukavele neticesi ve mahsulü addedilmektedir. Locke'un fikri ile meşrutiyeti islâmîye nazariyesi arasındaki mutabakat şaşırtıcı mahiyette değildir. Zira, İslâm meşrutiyeti tarihen çok daha eskidir ve VII. asır bidayetinde neşr ve tamim edilmiştir. Magna Carta'nın İslâm siyasi fikirlerinden mülhem olduğu iddia edilebilir bir noktadır, zaten Locke'da İslâmî nazariyelere vakıf bulunduğunu sarahatle kaydetmiştir.

Yalnız İslâmiyetin meşrutiyet nazariyesi, İngiliz meşrutiyet nazariyesine nazaran daha geniştir. *Evvelâ*, intihap meselesinde bir fark kaydedilmelidir. Emlâk ve arazi sahipliği İslâm'da bir intihap esası teşkil etmez, İslâmiyet daha halkçıdır. *Saniyen*, Lord Lamington'un doğru müşahedesi gereğince, mühim bir fark da Halife ile Kral arasındadır. İngiltere Kralı gayri mesuldür, icrayı saltanata mukabil icrayı hükûmet etmez, fakat İslâm Halifesi mesuldür ve icrayı hükûmet etmekle de şer'an mükelleftir. Witangemoot adı verilen meclislerin, İngiltere'nin meşrutî inkişafındaki rolleri azımsanamamakla beraber, umumî kanaati değiştirecek kudrete sahip değildir¹⁰⁶.

Bununla beraber, İngiliz Devlet anlayışı ile İslâm meşrutiyet telâkkisi arasında arasında bir benzerlik de mevcuttur. İslâm Devleti de teamüllere saygı ve riayet beslemektedir. İslâmî doktrinde teamüllerin, örf ve âdetin büyük kıymeti vardır. Bu bakımdan Tarihi Mektebe de yaklaşan cihetleri bilhassa müşahede olunmaktadır¹⁰⁷. Bir nevi tabii yaşama halinin fesad ve nifakla bozuluşu üzerine gönderilen ve Hazreti Muhammed tarafından tebliğ ve izah olunan Kur'an, din ve dünya işlerini tanzim, her iki sahaya ait ahlâk ve hukuk kaidelerini ihtiva etmektedir. Siyasi hukuk prensipleri itibariyle, adalet, meşveret kaideleri mutlak idareye set çekmektedirler. Halkın reyi mühim olmakla beraber, Kur'anın tespit ettiği şekil şer'i bir meşrutiyettir, bir hilâfettir ve cumhuriyet ile mutlakiyetten farklıdır. Bir heyeti içtimaiyenin devam ve bakası için lüzumlu bütün kaideleri muhtevi olan Kur'an ve Hadisler, nihayet İcma' ve kıyasa müstenit esaslar, ifsat

106) Aynı eser, s. 65 - 73.

107) Vellyüddin : *Hukuku İslâm*, s. 360 — Abdülâziz Cavis : *Anglikan Kiltzesine Cevap*, s. 172.

edilmiş bir hayata, âdeta bir vahşet hayatına son vererek, bu manevî sefalet içinde yaşayanları büyük ve parlak bir medeniyetin öncüleri yapmak kudretine sahiptir.

İslâmî doktrin burada, bahsettiğimiz, hükmünü tekrarlamaktadır : Bu kudret ve kuvvete sahip olan İslâm siyasi esasları bugün de, ifsat edilmiş bir dünyadan, perişan olmuş bir ahlâktan insanları kurtarmak kabiliyetini gösterebilirler. Şu halde, İslâmî esaslara dönmek, İslâmî bir rönesans lâzımdır. Bu rönesans, mümkün merteye müslümanlığı inhitat ve inkıza sevkeden âmillerden sıyrılarak, asla rücu olacaktır. «Dinin», şeriat ve medeniyet! İslâmîyenin esası olan Kitabullah'a avdet, «Osmanlı İmparatorluğunu ve İslâm âlemini» zulmetten nura çıkacaktır¹⁰⁸; «Allahın emirlerine, Peygamberin sünnetine sığınarak zebunu olduğumuz bütün nifak ve şikakdan kurtulmak.» Takip edilecek yol budur, akıl da nakil de bunu emretmektedir¹¹⁰.

IV — Osmanlı Meşrutiyeti bu İslâmî esasları gerçekleştirebilmiş midir ?

Hakikî ve şer'î kurtuluş yolu olan bu rönesansın tatbik ve tahakkukundan evvel İslâmîcılar mühim bir meseleyi halletmek mecburiyetindedirler. Kalkınması bu derece şiddetle arzu edilen ve İslâmîcılar hal suretlerine bağlanan Osmanlı İmparatorluğu tesis ettiği meşrutiyetle, İslâmî esasları ne dereceye kadar tahakkuk ettiriniştir? Daha doğrusu, Osmanlı Meşrutiyetinin İslâmî esaslara uygunluk nisbeti nedir? İkinci Meşrutiyeti bu yönden değerlendirmek lâzımdır.

İslâm siyasi hukuk ve ahlâk prensiplerine rücu tavsiyesinde müttetik İslâmîcılar, bu dönüşü siyasi inkılâbı ikmal edecek içtimai bir inkılâp saymakta, fakat Osmanlı İmparatorluğunun, İkinci Meşrutiyetin, Kanunu

108) Bakara sûresi, Cüz II, Ayet 214. «Nâs bir tek ümmet idi. Onlar ihtilâf etmekle Allah da müjde verici ve azap ile korkutucu olarak Peygamberleri gönderdi: ihtilâf ettikleri soyde nâs arasında hükmetmek üzere Peygamberler ile beraber doğru olarak Kitap da inzâl etti. Halbuki onda kendilerine Kitap verilenler gelinceye kadar ihtilâfa düşen olmadı. Bu da açık deliller geldikten sonra hasetlerinden nâsi idi. Allah kendi izni ile iman edenleri ihtilâf ettikleri hakka, götürmüştür. Allah dilediği doğru yola götürür» (*Türkçe Kur'anı Kerim*, İsmail Hakkı İzmirli tercümesi, 1932, s. 56) — Aynı mealde sûreler için bk.: Şeyh Muhsini Fâni Elzahiri: *Yirminci Asırda İslâmiyet*, s. 49 - 51.

109) Şeyh Muhsini Fâni Elzahiri: *Yirminci Asırda İslâmiyet*, s. 49 - 50 — Mehmed Semseddin: *Müslümanlık Âleminde İntibah Emareleri*, (İslâm Mecmuası, 1330, No. 1), s. 112.

110) Kavmi Cedid Ubeydullah Efgani: *Mucizet Peygamberi*, s. 26.

Esasisinin, malûm parlamantarizmle kaplanan müesseselerin ve hürriyet telâkkisinin islâmî nazariye ve müesseselere uygunluğu hususunda ayrılmaktadırlar. Şu halde, İslâm kanun ve kaideleriyle tamamlanmasını istemekle beraber, bütün İslâmcılar İkinci Osmanlı Meşrutiyetinin İslâmî temellere mutabakatı bakımından, leyh ve aleyhde fikirlere sahiptirler.

Meşrutiyet leyhinde ileri sürülen fikirlerin iki hususiyeti vardır. Evvelâ bu fikirler Meşrutiyetin mebdesindeki büyük ümid ve sevinçle birlikte izhar edilmekte ve zamanla ümitsizlik ve hayal kırıklığını takip ve aleyhe teveccüh etmektedirler. Saniiyen, daha fazla siyasi hâdiselerin izah ve tefsirinde serdedilmektedirler¹¹¹.

Osmanlı Meşrutiyeti hakkında, İslâm hukukuna muatabakatı bakımından, leyh ve aleyhdeki fikirleri gözden geçirmeden evvel muayyen bir mesele karşısında kalmaktayız. Meşrutiyetin arefesinde, halkın muhtelif telgraf ve vesikalarda izhar ettikleri kısa telgraf metinleri, ahid ve «besalar» daki ifadeler daima Kur'anın meşrutiyeti âmir âyetlerine dayanmıştır. Daha Meşrutiyetin eşîğinde İslâmî rönesansın mutlak surette teessüsü bu suretle belirmiştir¹¹². İşaret edildiği veçhile islâmcı arzu, Osmanlı vatandaşlarını sarmış, ve İslâmcı hal sureti Meşrutiyetin arefesinde bizzat kitle tarafından teklif edilmiştir.

10 Temmuz hareketini takiben tesis edilen İkinci Meşrutiyet rejimi hakkında, İslâmcılar evvelâ müşterek ve müttelik bir fikirden hareket etmektedirler ki bu da, meşrutî idarenin İslâmiyetin emrettiği bir hükümet şekli olmasındadır. Hareket noktası İslâmcılar bakımından şayanı kabuldür, fakat Meşrutiyet, muhtelif müesseseleri, cemiyet telâkkisi ve pozitif görünüşü ile, hukuk âlemindeki taazzuvu nihayet muhtelif eser ve neticelerile İslâmî esaslara yakınlığı ne dereceye kadar muhafaza etmiştir? Ayrılık bu noktalarda başgöstermektedir.

1 — *Meşrutiyet lehinde serdedilen fikirler :*

İkinci Meşrutiyetin, İslâm hukuk kaidelerine uyduğunu ileri sürenlere göre : Meşrutiyet zimamdarları, gizli ve feragat dolu gayretler neticesi istibdadı yıkmışlar ve Osmanlı Devletine İslâmın şartlarına uygun bir şekil vermişlerdir. Meşveret, bugün elzemdür, zira «şekli meşrutiyetin en parlak misalidir», Osmanlı İmparatorluğunu itilâya sevkedecek yol da budur¹¹³. Şeyhülislâmlık bütün İslâm beldelerine ve «meşayih kiramına» gönderdiği beyannamede, Osmanlı meşrutiyetinin dinî karakterini belirtmekte,

111) Sözü geçen fikirleri bilhassa İslâmcıların tefsir ve istirak ettikleri siyasi hâdiselerde incelemek mümkündür. Meselâ 31 Mart Vak'ası bunlardan biridir.

112) Ahmed Refik : *İnkılâbı Azîm*, s. 90 - 98.

«Şeriatı Garrayı Ahmedîye, Devleti Osmanîyenin Üssülkavanını olduğu ve kuvayı hükümet hikmeti şer'îye ve akliyenin hüsn-ü tevfiğ ve imtizacından mürekkep bulunduğ...» nu bildirmektedir¹¹⁴. Böylelikle, Osmanlı Meşrutiyeti şer'î ve akli bir terkip olarak tavsif edilmekte, ve bu terkip fikrine aynı zamanda Devletin bütün kanunlarının bağlandığı bir Üssülkavanın, hukuk kaideleri arasında hiyerarşi fikri inzıam etmektedir.

Osmanlı Meşrutiyetinin, hudutlar dışında da, müdafiliği yapılmış ve İslâmî esaslara tamamen mutabakatı ve ümidbahş durumu bahis mevzuu edilmiştir¹¹⁵.

2 — Meşrutiyet aleyhinde serdedilen fikirler :

İkinci Meşrutiyet siyasî tefekkürünün bu devrenin siyasî hâdiseleri ve tarihi ile sıkı merbutiyeti malûmdur. Fikrimizi teyit edecek bir duruma bu noktada şahit olmaktayız. 10 Temmuzun uyandırdığı büyük ümit, devam etmemiş, Osmanlı İmparatorluğunun dertleri azalacağına artmış, Balkan Harbinin, âdeta bir hıristiyan intikamı halinde İmparatorluğa büyük darbeyi indirdiği iddia edilmiştir. Bu elîm buhranın sebeplerini arayan İslâmçılar, kusuru Meşrutiyetin hakikî İslâmlaşma yoluna girmemesinde, siyasî inkılâbı içtimaî-dinî inkılâba tamamlamamasında bulmakta. İkinci Meşrutiyeti hırpalayıcı tenkitler bu suretle serdedilmektedir.

a — *Ademi ittihat ve taklit* : Meşrutiyet cemaat kaidelerini gerçekleştirmemiştir. İkinci Meşrutiyet evvelâ, islâmın en büyük dünyevî prensipi olan cemaatı, ittihadı gerçekleştirmemiş, yer yer filizlenen milliyet tohumları onu bir islâmî heyeti içtimaîye olmaktan çıkarmıştır. Garpcı ve taklitçi bir zihniyet ile, halâsın Avrupa müesseselerinde bulunabileceği zannı da bu durumu beter hale sokmuştur. Fakat Cenabı Hak emirlerine itaatsizlik gösteren Osmanlı kavmini cezasız bırakmamıştır. Balkan hezimetini işte bu cezadır¹¹⁶. Meşrutiyet cemiyeti şuursuz bir taklide müstenittir : Meşrutiyet rejiminin, maddî ve manevî taklide

113) Mardinî Zade Ebül'ülâ : *Surei Şûrâ*, zikredilmiştir, s. 7 — Ali Haydar Emin : *Delâil-i Meşveret*, zikredilmiştir, s. 26 - 27 — Manastırh İsmail Hakkı : *Usulü Meşrutiyete Karşı Husemayı Milletin İtirazatına Müdafaa Muhakkak*, zikredilmiştir, s. 209; *Mevâiz*, (Sırat-ı müstakim, 1324, No. 4, 5, 6), s. 63, 80, 90 — Mehmed Hilmi : *Şeriat İsteris Diyenlere Kılavuz*, s. 14; *Kanunu Esasî ve Şeriatı İslâmîye*, (Mizan, 1324, No. 18, s. 80); *Din ve Devlet*, (Mizan, 1324, No. 65, s. 275 - 276).

114) Bu Beyannamenin metni için bk.: Sırat-ı müstakim, 1325, No. 51, s. 385.

115) Seyyid Abdülmecid : *İngiltere ve Âlem-i İslâm*, s. 67 : «Memaliki Osmanîyede veyahut İranda mevcut bulunan sekli meşrutiyeti idare usul ve ahkâmı İslâmîye ile tamamen müeyyettir».

müstenit bulunuşu iddiasıyla tenkidî, aleyhindeki fikirler bakımından en önemlilerini teşkil etmektedir.

b — *Sait Halim Paşa'nın tenkitleri* : İkinci Meşrutiyetin hukukî müesseselerini en şiddetli tenkitlere maruz bırakan, bununla beraber bu devre tarihinin en hararetli hâdiseleri içinde Sadriâzamlığı uzun zaman deruhte etmiş bulunan Prens Mehmet Sait Halim Paşa evvelâ. niçin hiç bir islâhatta muvaffak olunamadığı sualinin cevabını araştırmaktadır : Sualin cevabı, Meşrutiyetin içtimai buhranında bulunabilir. Cemiyet Lâtin zihniyetinin tahtı hükmünde, Fransız hayranlığından mütevellit bir tesir içindedir. Dine inhitat âmili, terakkiye mâni köhnelik nazariyle bakılmaktadır. Uzun zamandan beri, memleketin güzide sınıfı da bu tesir içinde, Padişaha merkezîyet usulünün mahiyet ve ilcaatı dolayısıyla bağlı kalarak, istiklâl ve an'ane duygusunu kaybetmiştir. Zihniyet ve düşünce istiklâlinden mahrum yetişen bu sınıfın düşük içtimai kıymeti, idareci kabiliyetlerine tesir etmiştir. İdare eden sınıf, millî müesseseleri islâh edemediği için, «kendisince olduğu kadar memleketçe de meçhul» ecnebi müesseselerin teşkil ve tesisinde karar kılmıştır. Bu hareket «millî mevcudiyetten feragati» ifade etmektedir. Netice milletin teveccühüne mazhar olamamış, ancak padişahın mutlak iktidarını istimal suretiyle mevkiini muhafaza edebilmiştir. 1324 (1908) senesinde, gözler açıldığı vakit, bu durum müşahede olunmuştur. Meşrutiyetin böyle bir sınıfa ihtiyacı aşikârdır. Şu halde bahis mevzuu olan bir intikal devresidir. Fakat bu devrede de, bir cismaniyet tesis ve içtimai vazifelerimizin dinî vazifelerimizden çıktığı unutulurak, eski hata tekrarlanmış ağır suç tekrar işlenmiştir. Islâhatın muvaffak olamaması cemiyeti ve ruhunu, an'ane ve tarihi ile anlayamamış olan güzideler sınıfının büyük ve ölçüsüz mesuliyetlerini de ifade eder. Şu halde, Meşrutiyet cemiyetinde bu tezat (yahut ikilik) temeltaşı mesabesinde ve içtimai hayatımızla siyasî hayatımızı birbirinden tamamiyle ayırmaktadır. İkinci Meşrutiyet cemiyeti, Şark ve Garp zihniyetlerinin farkları ve derin tezatlarının mevlûdu olan bir bocalama içindedir. Bu cemiyet mânasız bir Garp meclubiyeti içinde insan kafasının mahsulü ne kadar fikir, nazariye ve usul var ise hepsinin tecrübe tahtası haline gelmiştir. Bunların tatbiki. cemiyete hergün değişik haleti ruhiyeler vermekte ve tehlikeli anlar yaşatmaktadır. «Hariçten medhul bu nazariyat girdabı» tedricen topluluğu kemirmekte ve yerine bir inhitat ve kozmopolitlik

116) Ahmed Naim: *İslâmda Davayı Kavmiyet*, s. 19 ve müt., 42. Bu durumdan İslâmî esaslar faslında bahsedilmiştir. Bk.: s. 93, 113. İslâmcı ve Türkçü cereyanları arasındaki mücadelede durum daha canlı olarak belirmektedir.

ikame etmektedir. Cemiyet, her şeyin yıkılmasına ve her şeyi yıkmaya hazır bir haleti ruhiyeye her an daha fazla sahip olmaktadır. Halbuki bir milletin örfleri, âdetlerini değiştirmek kısa günün kârı değildir. Kaldı ki cemiyetin zihniyeti ile müfrit bir Avrupa hayranlığı beraberce işleyen bir mekanizama halinde, Osmanlı Devletini Avrupa medeniyet ve meşrutiyetine götürmez. Şu halde, Sait Halim Paşa'ya göre, Meşrutiyet cemiyetinin içtimaî muayyeniyet kanunlarına tâbi olması şarttır. Bir milletin siyasi faaliyeti ancak ve ancak tarihi, mazisi ve tâbi olduğu içtimaî ve siyasi usullerle taayyün eder¹¹⁷.

Haddi zatında, İslâmî bir heyeti içtimaîyeye «kavanin ve müessesat-ı ecnebiyenin kabul ve ithali» sayesinde yenileşileceği kaidesi bütün fenalıkların asıl ve tek kaynağını teşkil eder. Osmanlı İdareci sınıfı, Garp medeniyetini anlamıyarak tatbik gafletinden kendini kurtaramamış ve aynı gaflet «kendi kendimizi ıslâha kabiliyetimiz olmadığı» fikrini bizzat kendimizde uyandırarak «nefsimize itimadı» sarsmış, yabancılar da bu itimatsızlığa iştirak etmişlerdir. Şu halde, İkinci Meşrutiyet, mazisi ve haliyle «ifrattan tefrite düşmüş» bir siyasi cemiyettir, öyle bir topluluk ki, kendini kurtaracak çare ve elleri, kendi milli inkişafından değil, yabancı fikir, kanun ve müessese ithalinden beklemektedir. Meşrutiyet büyük bir tehlike karşısındadır, zira ifrat - tefrit çekişmesi sonunda, mazinin felâketli istibdadı geri gelebilir, bu ise Devletin intiharı demektir. Şüphesiz, mesuliyet idare eden, güzideler sınıfındadır. Fakat İkinci Meşrutiyetin bütün musibetlerinden bir tek fırkayı ve ileri gelenlerini sorumlu tutmak kadar yersiz bir fikir beslenemez. «Bu biçare memleket şimdiye kadar hüsn-ü idareye nail olmuş» mudur da, şimdi bir fıkra bu sulidare ile itham ediliyor? Hayır. Unutulan, bu sefer de cemiyet tarafından işlenen içtimaî bir hata var : «Bir idare yalnız bir adam veya bir fırkanın değil, belki bütün bir neslin eseridir». O kadar ki : «Sultan Hamid kendi namına nisbetle yadolunan idareî Hamidiyenin yegâne âmil ve müessisi değildi, belki bu idarenin esaslı âmillerinden biridir.» Tek âmille bir devir inşa edilemez, nihayet Sait Halim Paşa şu neticeye varmaktadır : «Sultan Hamid dünyaya gelmemiş olsaydı, yine kendi muasırları bir Sultan Hamidin meydana gelmesine sebebiyet vereceklerdi»¹¹⁸.

Şu halde, bu büyük içtimaî mesuliyeti kim yüklenecektir? Bugünkü nesil. Sultan Hamid idaresinde de bu kadar debdebe ile kurulan Meşrutiyet

117) *Buhranı İctimaîmiz*, s. 5, 9-13, 16 — *Buhranlarımız*, s. 21, 17, 23 — *Mukallidliklerimiz*, s. 20, 30-33, 41-43, 45-46.

118) *Buhranlarımız*, s. 12-13, 23-24, 26.

İdaresinde de, «nesl-i hazırın», «en iptidai ve esaslı vazifelerini» yapmadıkları görülmektedir¹¹⁹.

Bir üçüncü mesele üzerinde duralım: Meşrutiyet, hakiki hürriyeti vermiş midir? Bu hususta da bazı tereddütler ufku karartabilir. Çünkü bir müstebiti «zor ba zor» hal'etmekle hürriyet tesis edilmiş olmaz, hürriyetin kıstası, istibdadın avdet edememesini sağlamaktır. Abdülhamidin hürriyeti istirdadına askerî kuvvet mâni olmamış bulunsaydı, siyasi tecrübesizlikler hürriyetin kanlı felâketler içinde boğulduğunu görebilirlerdi. Fakat Meşrutiyetin tefekkürü henüz teşekkül etmemiştir, daha doğrusu Sait Halim Paşa'ya göre, Meşrutiyetçiler hâlâ kopyacılıktan kurtulmamışlar, Avrupavari bir hürriyete varmamız için idrak etmekle mükellef bulunduğumuz muhtelif safhaların mevcudiyetini daha anlamamışlardır.

Tarih seyrine devamla hükmünü verecektir. Garp hayranlığına ve mânasız taklitle müstenit müesseseler, ham bırakıldıkları taktirde, Osmanlı Meşrutiyeti zemini üzerinde neşvünüma bulamayacaklar, Şark - Garp tezadı, hatalar mütemadiyen tezayüt ve tekerrür edecektir. Zira, tabii şartlar altında, kendine has inkişaf kanunu bulamıyan, devletin içtimaî ve siyasi hayatına «serbestçe iştirak» etmiyen bir memleket, hukukî vazifesini ifa zamanı gelince, felâketlerini arttırmaktan başka bir harekette bulunamaz¹²⁰.

c — *Meşrutiyetin aleyhindeki mütalâalarla şöyle bir neticeye varmak mümkündür* : Osmanlı Meşrutiyeti, hakiki ve tabii (yani İslâmi) inkişaf kanununu bulamadığı, bu kanun ve inkişaf gereğince müesseselerini ikmal edemediği için çelimsiz kalmış ve yabancı müesseselerin aşılandığı bu tarihi «çınar» kurumağa yüz tutmuştur. Bir ağaca sun'î dal, yaprak ve meyva takılamaz. Leyh ve aleyhteki mütalâalar, Meşrutiyet müesseseleri hakkında da devam etmektedirler.

3 — *Kanunu Esasî meselesi* :

Kanunu Esasi bu tenkitlere pek tabii bir surette hedef teşkil etmiş, Meşrutiyet hakkındaki fikrî mücadeleden çıkarılan neticeler meşrutiyete vecize teşkil eden bu ana kanuna mal edilmiştir.

119) *Aynı eser*, s. 26 : «Her bu iki idarede en müttehim ve en mesul olanlar icmilde en münevver ve en tecrübedide gecinenlerdir».

120) *Mukallâhıklarımız*, s. 29, 30, 44.

a — *Lehte fikirler* : İslâmî noktai nazarlarda müşterek iki fikir vardır : Evvelâ, 1293 Kanunu Esasisinden evvel, Osmanlı Devletinin bir anakanunu vardı, bu Kur'an idi ve İmparatorluk da bu kanuna müstenit mahiyetini ondan almakta idi. İhya ve tâdili hususu hergün bahismevzuu edilen 1293 Kanunu Esasisi, İslâmî siyaset ve dünya kaidelerinin teyidinden kısmen Avrupaî bir kodifikasyonundan başka bir mâna ve mahiyete sahip değildir¹²¹. Saniyen ve birincinin neticesi halinde, 1293 Kanunu, Osmanlı Devletinin en yüksek kanunu değildir; filhakika Osmanlı vazı kanunu, hattâ müessisan Devletin Üssülkavanini olan «Şeriatı Ahmedîye» ye, İslâm Devlet prensiplerine tâbidirler ve onu ihlâl edemezler. Şu halde Kur'an bir kanunlar kanunu olmaktadır, ana ve normal kanunlar Şeriatı tâbidirler, böylece Osmanlı esas teşkilât hukukunda bir derecelenme, normlar serisi görülmektedir ki¹²², büyük ve kaplayıcı dinlerin müşterek vasfı bu suretle bu Devlette de manzurumuz olmakta ve ona teokratik veçhesini vermektedir¹²³. Vazı kanun, parlâmento, Kanunu Esasiye dahi hükmeden Şeriatı aykırı hareket edemezler, zira Sadriâzam Sait Paşa'ya hatırlatıldığı gibi, müstebite itaatsizlik ve huruç müeyyilesile karşılaşmaları muhakkaktır¹²³. 1293 Kanunu Esasisine leyhdar olanlar onda bu

121) Dergüzini zade : zikredilen eseri, s. 9-10. (Bu hükümlerden vazgeçmeğe imkân bulunmadığı kaydedilmektedir). — Seyyid Abdülmecid : Zikredilen eseri, s. 187-192. — Musa Kâzım : *Külliyat*, s. 951 — Manastırılı İsmail Hakkı : *Mevâiz*, (Sırat-ı müstakim, 1325, No. 6, s. 94 : «Kanunu Esasi ki, Kanunu İlâhî demektir...» ; No. 7, s. 109 : «Kanunu Esasi cereyanı ve teessüsü dünyayı kaplayan gerilik ve hodgâmlık devrinden sonra gelmiştir... (yabancılar) hep bunları Şeriatı İslâmîyeden almışlar...» — Kolcalı Abdülâziz : *Kur'anı Kerim ve Kanunu Esasi*.

122) Zikredilen bir Şeyhülislâmlık Beyannamesi (Bk.: s. 662 ve aynı s. not No. 144) bu vaziyeti açıkça delillendirmektedir.

123) Bilfarz İbrani Devlet telâkkisinin On Emirler'e tanıdığı derece de aynı mahiyete sahiptir. Bk.: Charles Crozat : *Amme Hukuku Dersleri*, 1946, Cilt II. Kısım II, s. 403-412 — Recat G. Okandan : *Umumi Amme Hukuku*, 1946, s. 80-85. Hattâ İslâm hâkimiyetinin Âl-i Osman'a intikal edeceği hakkında dahi Kur'anî kayıd ve istidlâllerden bahsedilmektedir. Bk.: Mahmud Hamza : *Bakayn Saltanat-ı Osmanîye*. Böylelikle teokratik doktrinlerin bir kolu olan *Tabiatüstü ilâhî hukuk* teorisine taraftarlık edenler olmaktadır. Bu doktrin için bk.: Hüseyin Nail Kubah : *Devlet Ana Hukuku*, C. I, kısım 1, 1950, s. 199.

124) Mustafa Sabri : Zikredilen eseri, s. 93-94. Mesele Kanunu Esasi'nin 1911 tadilatı sırasında ortaya atılmış ve tadil teklifini getiren Said Paşa'ya karşı muhalefet partisi meb'usları tarafından ileri sürülmüştür. Bu hususta şu makalelere bk.: İbrahim Edhem : *Evamir Meselesi*, (Tesisat 1327, No. 120) — Bolu Meb'usu Abdülvehap : *Ademi İtaat Meselesi*, (Tesisat 1327, No. 121) — Tokad Meb'usu Mustafa Sabri : *Hilâfı Kanununun Verilen Emirlerle İtaat Lâzım mıdır ?* (Tesisat 1327, No. 122) — Antalya Meb'usu Hamdi : *Ennema taate filmaruf*, (Tesisat 1327, No. 124) — Şam Meb'usu Şükrü Elasel : *Evamiri Hükûmete İtaat*, (Tesisat 1327, No. 128) — M. Şinasi :

vasıfları bulmaktadırlar, hattâ Avrupa'ya nazaran Osmanlı Devletinin böyle bir Kanunu Esasi kabul etmesi bir gerilik sayılamaz, zira bu kanunun, hattâ İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamelerinin bütün muhteviyatı Kur'anda zaten mevcuttur¹²⁵.

b — *Aleyhâdarlara gelince* : Daha doğrusu 1293 Kanunu Esasisinin zimmet hanesine gelince, hayli dolgundur. Acaba 1293 ana kanunu, İslâmî menşeli bir cemiyetin, bir İslâm İmparatorluğunun tabii inkişafı ile intibak halinde midir. yoksa vücut verdiği müesseselerle Meşrutiyet cemiyeti arasında bir ayrılık var mıdır ?

İmparatorluk cemiyetini, derin bir tahlile tâbi tuttuğuna şahit olduğumuz Prens (Mehmet) Sait Halim Paşa suale hayır cevabını vermekte hiçbir tereddüte kapılmıyacaktı. Evvelâ 1293 Kanunu Esasisinin mahiyeti ve hazırlanışı üzerinde duralım. Hangi sebebe müsteniden bu kanun ihya edilmiştir? Kanunu Esasi müstebit hükümdarın kuvvetine karşı bir mâniya vücade getirmek gayesiyle, *bizzat mutlak idare erkâmı tarafından müttelifkan ittihaz edilen bir tedbirdir*. İstibdat memleketin terakkisine mâni, üçüncü bir unsur olan halkın Devlete iştiraki, ve bu iştirak için de bazı hürriyetlere sahip kılınması maninin zail olabileceğine delil addedilmekte idi. Birinci Meşrutiyetin âkıbeti ve iflâsı ise malûmdur. Bu noktada mühim bir sual varit olabilir : 1324 inkılâbı niçin «hünsa hükmünde kalan» bu ana kanunu fesih ve ilga ederek yeni bir Kanunu Esasi tedvin etmedi? Çünkü bu kanun, Abdülhamid istibdatından kurtulmak isteyenlerin hayali bir gayesi haline gelmiş, istibdata kansız ve isyansız nihayet vermek için «meşru ve müessir yegâne çare» addedilmişti. Aynı zamanda haricî tesirlerin ve müdahalelerin önüne geçilmiş olmakta idi. Fakat Kanunu Esasi bir istibdada, son vermedi, felâketler çığını gevşetmedi. Bir Padişah boyunduruğu altından kurtulan Kanunu Esasi bir Meclis boyunduruğu altına girdi. Neticede, büyük ümitler saf hayale inkılâp etmiş, anarşi hali Abdülhamit zamanına parmak ısırtacak dereceye varmıştır¹²⁶.

Büyük ümit Kanunu Esaside tecessüm etmişti : Osmanlı İmparatorluğu, Kanunu Esasiyi kabul ile hür insanlar diyarı ve kalkınmış bir Devlet olarak Avrupa manzumesine duhul edecekti. Fakat Kanunu Esasi ile verilen hürriyet, istibdadın yerleştiği kötü itiyatları ölçüsüz surette istimalden başka işe yaramamıştır. Nihayet, Garp meclûbiyetine, Fransız

Evamiri Hükûmete İtaat Meselesi, (Tesisat 1327, No. 129) — Mustafa Sabri : *Said Efendinin Said Paşa Hazretlerine Müdafası*, (Tesisat 1327, No. 128).

125) Bu noktaya evvelce de temas edilmiştir, bk. : s. 654.

126) *Buhranlarımız*, s. 3-7 — *Kanunu Esasi ve Seriate İslâmiye*, (Mizan, 1324, No. 18, s. 80).

hayranlığına kurban olarak ithal olunan diğer kanunlardan da bir fayda husul bulmamış, memleket bir «hatayı meş'um» un pençesi altına düşmüştür. Bu olaylar karşısında acaba insanların mı kanunlar, yoksa kanunların mı insanlar için yapıldıklarını sormak gerek. Sait Halim Paşa, şu hükme varmaktadır : Kanunu Esasi sözde bir hürriyet eseri halinde, bir ucu Arabistan çöllerine varan Osmanlı ülkesinin bütün kavimlerine. XX. asrın en mütemeddin Devlet ve milletlerinin ekserisinin bile sahip olamadıkları siyasî hürriyet ve hukuku sunmaktadır. Bu derece garip bir siyasî esere, insaniyet tarihinde ilk defa rastlanıldığı söynlense yeridir¹²⁷. Sait Halim Paşa memleketin içtimai hali ve mevkii ile, siyasî hukuku arasında derin bir nisbetsizlik uçurumu görmektedir. O kadar ki, 1293 kanunu, içtimai ihtiyaçları göz önünde bulundurmadığı için, bu ihtiyaçların tazyiki ile daima şeklini tebdil ve tagyir mecburiyetindedir. Halbuki, realiteye istinat etmeyen kanunlar suiistimal, nihayet istibdat tevlit ederler. Kanunu Esasinin istibdadı yıkıp, hürriyeti vermek için bir tedbir olduğu kabul edilebilir, fakat Şark ve Osmanlılık âlemindeki istibdatla Garbin istibdadı arasında çok farklar vardır. Mücedditler, bir hastalığa başka bir hastalığın ilâcını vermektedirler. *Bu itibarla Kanunu Esasi Osmanlı Cemiyetinin karakteriyle gayri kabili teliftir*¹²⁸. Bir Kanunu Esasinin şartlarından ilki, ve en mühimi kendisini kabul eden milletin «siyasî vahdetini tahkim» ve tekâmülünü temindir, halbuki Osmanlı Devletinin kırık kanatları altında barındırdığı milletler, kavimler, lisanlar ve dinler o derece çeşitlidir ki böyle bir siyasî topluluk Garpte zorlukla havsalaya sığabilir. *Bu bakımdan da Kanunu Esasi, Osmanlı Devletinin siyasî formülü ve karakteriyle gayri kabili teliftir*¹²⁹. Bu derece yabancı bir Kanunu Esasi, tâdil ile ihtiyaçlara uydurulabilir mi? Sait Halim Paşa girşilen tâdillerin tamamen lüzumsuz ve verimsiz olduğuna kanidir, zira hepsi aynı istikamette ve şe'niyetlerle aralarındaki uçurumu daraltmıyarak yapılmaktadır : *İstibdat enkazı üzerine parlmanarizm kurmak*. Hangi siyasî müessese, münbit toprağa ekilmeyen tohum gibi, bu enkaz temelleri üzerinde sağlam olarak yükselebilir? Hâdiselerin tazyiki altında mecburen yapılan tâdiller kocaman bir kaya parçasında vukubulan çatlaklardan farksızdır¹³⁰.

Tâdil hususunda, bilhassa 35 inci maddenin, Padişaha Meclisi fesih salâhiyetini bahşedip etmemesi babında, Padişahın aynı zamanda Halife olduğu için müspet şekilde kabulü hayırlı görülmekte ve bu bakımdan

127) *Buhranlarımız*, s. 8 - 11, 14.

128) *Aynı eser*, s. 15, 18.

129) *Aynı eser*, s. 20 - 22.

130) *Aynı eser*, s. 3 - 4, 6, 7, 15 — *Mukallıflıklarımız*, s. 33.

İslâmî esaslara yakınlık arzettiği kabul edilmektedir. İmamülmüslimin'in, meşveret tariki (Âyanın reyî) ile Meclisi dağıtması için İslâm tarihinden misaller getirilmektedir. Bu tâdil şeklinden umulan bir fayda vardır¹³¹.

3 — Parlmanatarizm ve siyasi partiler :

Kanunu Esasî ve tâdili hakkındaki fikirler, parlmanatarizm usulüne, bilhassa parlâmentoya da şâmilidir. Leyhdar fakirler, 10 Temmuz inkilâbını mütakip Meşveret telgrafları çekenlere mevzelerle anlatılmakta, ölçsüz faydaları devri resaletin tatbikatıyla canlandırılmaktadır¹³².

Bununla beraber, İslâmcılara göre, tamamen taklîte, şuursuz bir müessese ithali arzusuna dayanılarak kurulmuş olan, içtimaî ve siyasi hâletlerimizle gayrı kabili telif bir Kanunu Esasî ile temeli atılan bu Meclisten fazla ve hayırlı bir vazife beklemek abestir. Parlâmento, siyasi vahdeti temsilden uzaktır, zira böyle bir müessese de «enkaz-ı istibdat» üzerine, çeşitli kavim ve dinlerden müteşekkîl bir zemin üzerine inşa edilemez¹³³.

Osmanlı Devletinin keşmekeşini arttıran, siyasi teşekküllerin başında muhakkak ki, mahiyetleri anlaşılmamış, garip bir muhalefete istinaden birbirleriyle boğuşan fırkalar gelmektedir. Meşrutiyet iptidasında, İttihat ve Terakki Fırkasını İslâmcı mahafil bir kurtarıcı olarak karşılamıştır ve bu methiyeler cereyanın aynı zamanda siyasi hâdiselere karışmasını ifade eder¹³⁴. Felâket seneleri içinde yol alındıkça İslâmcıların ikiye ayrıldıkları, muvafakat ve muhalefeti müdafaa ettiklerini görmek mümkündür. Yalnız, *İttihat ve Terakki - Hürriyet ve İtlâf*'ın amansız mücadelesinde İslâmcılar fırkacılık hakkında, memleketin tefrikaya düşmesini anlamakta ve fırka ile itizali veya parçalanmayı müteradif olarak kullanmaktadırlar. Bu kanaatleri umumîdir.

İçtimaî bakımdan, bir fırkaya bütün felâketlerin mes'uliyeti yüklenebilir, zira bunları İttihat ve Terakki doğurmamıştır. Saniyen, Osmanlı Devletinde fırkaların istinat ettikleri esaslar da taklîte tâbidir : nasıl ki,

131) Ömer Lûtfî: *Nazarı İslâmda Makâmı Hilâfet*, 1330, (fikirlerini bilhassa «hâtîme» de belirtmektedir), s. 84-88.

132) Bereket Zade İsmail Hakkı: *İslâm ve Usulü Meşveret*, (Sırat-ı müstakim, 1324, No. 5), s. 72-73 — Bereket Zade İsmail Hakkı: *Sûre-i Âl-i İmran*, Âyet 104, *tefsiri* (Sırat-ı müstakim, 1324, No. 12), s. 178 — Manastırlı İsmail Hakkı: *Ahkâmı İslâmiye ve İctihad*, (Sırat-ı müstakim, 1324, No. 29), s. 33 — Seyyid Abdülmeccid: Zikredilen eserî, s. 187-192 — Ali Haydar Emin: *Delâilü Meşveret*, zikredilmiştir, s. 26 — Mehmed Hilmi: *Seriat İsteris Diyenlere Kitâvuz*, s. 19 — Musa Kâzım: *İslâmda Usulü Meşveret ve Hürriyet*, s. 11; *Kulliyat*, s. 279.

133) Said Halim: *Mukallidliklerimiz*, s. 33, 39; *Buhranlarımız*, s. 7.

134) Manastırlı İsmail Hakkı: *Mevâiz*, (Sırat-ı müstakim, 1324, No. 7), s. 110.

parlamenteizm Avrupa müessesesi olduğu için aynı ıktıbas düşünölmüşse, bu teşekköller de büyük ağaca yapışan yabancı mantarlardan farksızdır¹³⁵.

İslâmçılar zamanla, fırkacılık aleyhinde bulunacaklardır. Beş Şûra'dan mürekkep bir islâm teşkilâtı programında, teşkilâtın fırkacılıkla alâkası bulunmadığı birinci maddede sarahatle bildirilmektedir¹³⁶. Mehmet Âkif'e göre, fırkacılık Garp anlamı ile kabul edilmemiş, İslâm dinindeki mezheplere benzemeleri gerektiği halde tefrika yaratmışlardır¹³⁷. Bu ise İslâmiyet için ciddi bir tehlikedir¹³⁸. Nihayet hükmü vermek için 1919 senesini beklemek icabetmiştir : Süleyman Nazif'e göre «Müslümanların yalnız bir fırkası vardır: İslâmiyet¹³⁹».

Bu mütalâalara ilâveten, yine Devletle alâkalı olmak üzere muhtelif fikirler de serdedilmektedir. Bilfarz askerlik hizmetinin şer'î bir kaide olduğu merkeziyete mukabil ademi merkeziyetin de şer'e mugayereti¹⁴⁰ iddiası bu arada zikredilebilir, fakat siyasi hislerin tesiri sezilen bu fikirler üzerinde, münferit olmalarından ötürü ehemmiyetle durmaya imkân yoktur.

Tarık Z. Tunaya

135) Said Halim : *Mukallıflıklarımız*, s. 38 - 41; *Buhranlarımız*, s. 24 - 25.

136) Koca Emir Zade: *Zikredilen eseri*, s. 9.

137) Mehmed Âkif : *Bayezid Kürsüsünde Mec'ice*, (Sebilürreşad, 1328, No. 48 - 230), s. 273.

138) *Tefrikanın sonu memattır* (Sebilürreşad, 1328, No. 37 - 219), s. 201.

139) Süleyman Nazif'in *Hâdisat* Gazetesindeki bir makalesinden naklen: «Müslümanların yalnız bir fırkası vardır: İslâmiyet, istemediğimiz ve muzır gördüğümüz, bu sırada alehtlak fırkalarıdır. 1300 seneden beri bir fırkamız vardır: İslâmiyet. Bu fırkanın müessisi Hazreti Muhammed, şimdi Halifesi yani fırkanın reisi de Sultan Vahidüddin'dir» (Sebilürreşad, 1335, No. 397), s. 383.

140) Dergüzini Zade: *Zikredilen eseri*, s. 20, 22.